

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У НАДДНІПРЯНЩИНІ (1914–1921 рр.)

У вир збройного конфлікту з початком Першої світової війни було втягнуто населення як “російської” України, тобто Наддніпрянщини, так і населення України “австрійської” – західноукраїнських земель. Галичани і наддніпрянці опинилися у таборах двох ворогуючих сторін: до російської армії було мобілізовано майже 4 млн українців (35 % військових імперії), понад 300 тис. – до цісарського війська¹.

Напередодні Першої світової війни українці Галичини й Наддніпрянщини зосереджувалися переважно на розв’язанні конкретних національних завдань, які можна було вирішувати здебільшого легальними засобами, зумовленими реальними можливостями під владою двох чужих імперій. Правове поле Австро-Угорщини давало для цього значно більше можливостей, завдяки чому на теренах Східної Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. досить успішно реалізовувалася ідея українського П’ємонту. Здобутки підросійських українців були значно скромнішими, хоча їхній інтелектуальний і матеріальний внесок у розбудову галицького П’ємонту був, без сумніву, дуже поважним. Ідеї державної незалежності та соборності дедалі глибше проникали у національну свідомість українців, незалежно від їхнього формального підданства.

При загальній характеристиці рівня національної свідомості українців імперій Романових та Габсбургів можна беззастережно стверджувати, що пересічний підавстрійський українець був національно свідоміший, аніж його співвітчизник-наддніпрянець. За слушною оцінкою І. Лисяка-Рудницького, “на українському Заході ми вже перед 1914 р. були політичною нацією”. Натомість на підросійських українських теренах вітчизняний революційний рух лише “прямував до того, щоб вийти на свій власний шлях, щоб вирватися із магнетичного поля імперщини”. Але, попри усі намагання у даному напрямі, навіть доба Визвольних змагань 1917–1921 рр. не принесла “остаточного оформлення громадянства України в окремих політичний підмет, чіткою гранню відмежований від російського світу”² (вирішення цього стратегічного завдання, на жаль, й донині – вже за умов відновлення державної незалежності України – є актуальною справою, розв’язання якої усіяко гальмується потужним москвоцентричним лобі, яке назагал спирається усередині держави на етнічну масу з розмитою/невизначеною національною ідентичністю – так званих “малоросів” або “креолів”, хоча виразніше можна артикулювати цю суспільну категорію через широко вживаний термін доби “перестройки” – “манкурти”)³.

Перша світова війна радикально змінила національно-політичну ситуацію для українців, які опинилися між двома ворогуючими блоками. Відтак змагання за українську державність переходило із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину. Як галичани, так і наддніпрянці проголосили свою лояльність до імперій, під пануванням яких вони перебували, що формально розвело їх по антагоністичних мілітарних таборах. Тому українці

Галичини й наддніпрянські емігранти, зорієнтувавшись у ситуації, взяли національно-політичну ініціативу у свої руки.

1 серпня 1914 р. три українські партії Галичини (національно-демократична, радикальна і соціал-демократична) заснували у Львові міжпартійну організацію – Головну Українську Раду, що її завданням було спрямовувати загальноукраїнські політичні акції під час війни. Головою було обрано К. Левицького, заступниками М. Павлика і М. Ганкевича. 4 серпня оголошено ухвалу Ради про початок формування легіону Українських Січових Стрільців, до яких невдовзі зголосилося 28 тис. осіб, переважно непризвної молоді. Але австрійський уряд ухилився від створення двох повнокровних піхотних дивізій, обмеживши легіон двома тисячами бійців⁴.

Емігранти з Наддніпрянщини, що перебували у Східній Галичині, створили 4 серпня 1914 р. у Львові “Союз визволення України”, який прагнув створення самостійної Української держави, а реалізацію цієї мети пов’язував з поразкою Росії у війні з Австро-Угорщиною й Німеччиною. Ініціювали “СВУ” відомі у галицькому середовищі Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов, Микола Залізник, Андрій Жук. Одразу вийшла перша відозва організації – “До українського народу в Росії!”, яка закінчувалася закликом: “Скиньмо вже раз з себе кляте московське ярмо! Як цього не зробимо тепер, то вже ніколи. Не скорше, як згине Росія, зійде сонце свободи на нашій землі! Не скорше, як буде побита Росія, встане вільна Україна!”⁵.

Очевидно, що український рух пов’язував з європейським конфліктом певні сподівання на вирішення своїх стратегічних завдань. На початку Першої світової війни українські політики Австро-Угорщини вперше висунули вимогу запровадити на державному рівні вживання термінів “українці”, “український” замість звичних – “русини”, “русинський”. Вимога мала на меті насамперед підкреслити етнічну єдність українського населення Австро-Угорської та Російської імперій⁶.

Занепокоєні загрозою “українського сепаратизма”, владні структури та репресивний апарат Російської імперії на свій розсуд трактували наміри українства. 4 лютого (ст. ст.) 1914 р. полтавський губернатор О. К. Багговут доповідав міністрові внутрішніх справ, що український рух, “в основу которого положена идея образования автономной Украины под скипетром Габсбургской династии, принимает за последнее время широкие размеры”. Особливо непокоїв губернатора львівський професор Михайло Грушевський, один з різних лідерів загальноукраїнського руху, “постоянно пребывающий то в Киве, то во Львове и беспрепятственно руководящий опасной и гибельной работой мазепинского лагеря”⁷.

Загальноукраїнський формат діяльності М. Грушевського підкреслювався й у меморандумі начальника тимчасового Жандармського управління при воєнному Галицькому генерал-губернаторстві полковника Мезенцова товаришеві міністра внутрішніх справ Російської імперії (17/30/ січня 1915 р.): “Грушевский был духовным отцом мазепинского движения вообще и вдохновителем его, т. к. в его руках была сосредоточена вся научно-педагогическая работа. Так, он состоял председателем сильно развившейся “Украинской Академии Наук” – “Наукового товарищества имени Шевченка во Львове” [...]; главным редактором научных и вообще литературных известий “Наукового Товарищества имени Шевченка”; редактором ежемесячника “Литературно-

науковий Вестник” [...]. М. С. Грушевський являвся здесь главным звеном, соединявшим галицких мазепинцев с российскими. Чтобы упрочить это соединение, Грушевский частью перенес свою деятельность в Киев, где открыл там (sic!) филию “Наукового Товарищества имени Шевченка”, так называемое “Науковое товарищество”, перевел туда издательство и редакцию “Л.-Н. Вестника”, открыл в Киеве два украинских книжных магазина (по Большой Влад[имирской] № 28 и по Фундуклеевской ул.)”⁸.

Воєнні дії значно активізували й зробили масовими контакти східних та західних українців. Йшлося насамперед про військовополонених вояків-українців, бранців австрійського та російського війська. Збольшевичений усусус так пригадував 1920 р. перше фронтове знайомство з полоненими російськими українцями, змальовуючи її у дещо гротескній манері: “Зустріч з першими полоненими кубанцями, київцями, полтавцями. Радіємо, аж скачемо. А вони на нас вовком.

– Ми не германці, а українці, як і ви. Добровольці. Українські січові стрільці...

– Ми теж українці... – відповідають нам.

– Йдемо визволяти вас з московського ярма...

Мовчать брати.

– А ви любите свого царя? – питаємо.

– А ви свого любите? – хитро питають нас.

Ми радісно:

– Любимо!!

Тоді брати українці суворо:

– Як любите, то не питайте нас...

І ми дещо дивуємося, але потім думаємо: “Темний народ, не мав української школи, ніяких здобутків, навіть українських написів на залізничних квитках...”⁹

Очевидно, що далеко не завжди подібні фронтові чи позафронтові контакти західних і східних українців нагадували розмову глухих. За прикрих обставин світової війни, не одразу, поволі, але налагоджувався діалог двох регіонів національної території, населення кожного з яких на свій лад “любило” свого царя/цісаря, але перевагу віддавало любові до соборної України. Тим більше, що спільний ґрунт для такого діалогу готувався упродовж кількох десятиліть спільними зусиллями наддніпрянської та галицької української інтелектуальної еліти¹⁰.

Зрозуміло, що у полон потрапляли не лише російські вояки – наддніпрянці, але й австрійські військові – українці. Перші тижні війни принесли загострення російських урядових репресій проти усіх проявів національного життя українців. Заходи царату одначе не спромоглися затримати подальшого розвитку національного руху, який з початком збройної боротьби європейських держав дістав додатковий імпульс з несподіваного владою боку. Микола Ковалевський зауважував, зокрема, що “велике оживлення в життя тогочасного Києва внесли галицькі українці”, які прибували до міста двома шляхами – як цивільне населення і як військові бранці.

“В Києві знаходився центральний етап всього південно-західнього фронту, через який всі ці вояки-полонені переходили. Організація цього етапу була дуже лиха і маси полонених цілими днями перебували під голим небом в околицях головного двірця, чекаючи на дальший транспорт, – пригадував

М. Ковалевський, характеризуючи заходи місцевої української громади щодо допомоги галицьким бранцям. – Ми вирішили допомагати цим воякам-українцям, які були безпорадні в російському полоні і часто не мали навіть куска хліба. Так повстали наші перші зв'язки з українськими вояками з австро-угорської армії. Багато з них увійшло пізніше (1917) до зформованої в Києві дивізії, а потім корпусу січових стрільців”¹¹.

Поборювання москвофільства (назагал уявної загрози), інтернування значної кількості українського населення у концентраційних таборах стали прикметною складовою австрійської політики в українському питанні у перший період світової війни. Цілком умотивовані превентивні заходи перетворилися з вини як центрального уряду, так і крайових адміністрацій Галичини й Буковини на безконтрольний терор проти всього українського населення Австрії. Масовий характер переслідувань спричинив відверті зловживання військових і жандармських підрозділів, серед яких особливо жорстоким ставленням до українців вирізнялися угорські гонведи. Кількість невинно страченого українського населення не піддається точному обрахунку¹². Символом українського іредентизму в Австрії стали концтабори, серед яких виділявся сумнозвісний Талергоф. Від голоду, холоду, пошестей у концентраційних таборах загинули поряд з москвофілами тисячі лояльних до Австрії українців¹³.

Обидві багатонаціональні імперії, що виступали антагоністами на фронтах Першої світової війни, й за які змушені були проливати кров українці – їхні піддані, вочевидь вартували одна одної. Але імперія Романових на додачу виступала ще й “захисником слов'янства”. Як зауважував Д. Дорошенко: “Так нещасливий український народ в Галичині попав між молото і ковадло: з одного боку його карано за русофільство, з другого – йшли “визволителі” і карали за мазепинство та австрофільство”¹⁴. І одночасно українці змушені були воювати за своїх пригноблених – одні в лавах австрійського війська, інші – російського. Діти одного народу спрямовували зброю один проти одного. Це була одна з найстрашніших трагедій Першої світової війни¹⁵.

3 вересня 1914 р. російське військо 3-ї армії генерала М. В. Рузького і 8-а армія генерала О. О. Брусилова окупували Львів. Зі вступом царського війська до Львова верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович видав маніфест, висловивши у ньому радість з приводу “об'єднання руского народа” й завершення цим справи московського князя Івана Калити (sic!).

Якщо Миколі Миколайовичу було радісно, то інакше сприйняли окупацію росіянами Східної Галичини наддніпрянські українці. Дмитро Дорошенко пригадував: “Перші звістки про успіхи москалів у Галичині наповнили серця київських українців страхом і тривогою. Ще не маючи докладних відомостей про поведження російської влади, читаючи тільки газетні реляції про скорий поступ російської армії і заняття нею то того, то другого галицького міста, ми передчували, що кожний побідний крок російського війська, то болючий удар в живе тіло нашого народу. Коли дійшла до нас звістка про упадок Львова, то це вразило всіх нас мов удар грома. Багато людей плакало [...]. Невимовний жаль і співчуття до наших галицьких земляків обхопили нас”¹⁶.

Це було й особистою трагедією мемуариста, який щойно напередодні вибуху війни відвідав Східну Галичину й радів з успіхів тамтешнього українства: “Як стосується особисто мене, який тільки що побував у Галичині, бачив власними очима усі успіхи українського народу, що вінчали собою жертви й зусил-

ля цілих поколінь, тепер бути свідком того, як усе це руйнувалося й гинуло в ім'я остаточного [...] знищення самого імені українства – для мене це була страшна катастрофа, невимовне горе. Ненависть до всього того, що так або інакше було винне в цій руїні, обхопила цілу мою істоту”¹⁷.

У всіх ворогів українства з'явилася надія задавити його у корені, яким вони вважали Галичину і зокрема Львів. “Кінець українству!” – таким було гасло царської адміністрації краю. Провідником політики, спрямованої на якнайшвидшу інкорпорацію окупованих російською армією територій до складу імперії Романових й остаточне розв'язання у них “мазепинського питання”, виступив тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини граф Георгій Олександрович Бобринський (1863–1928). 23 вересня 1914 р. він підписав постанову про цензуру, згідно з якою, зокрема, заборонявся продаж книг російською мовою й на “малорусском наречии, изданных не в пределах Российской Империи”. Категорично заборонявся друк часописів українською – мовляв, мовою “казенною, австрійською, винайденням мазепинців”. 27 вересня 1914 р. був оприлюднений обіжник Г. О. Бобринського губернаторам Галичини, в якому перераховувалися головні заходи окупаційної адміністрації, здійснення яких вважалося обов'язковим: русифікація освіти, припинення діяльності громадських організацій та ін.¹⁸

Цікаво, що владну заборону на продаж, а також випозичання з бібліотек закордонних щодо імперії Романових друків до певної міри пришвидшили українські вояки російської армії, які відвідували львівські книгарні й масово розкупували різні українські книжки, а головним чином “Кобзар”¹⁹. Чільна діячка “Українського педагогічного товариства” (УПТ) згадувала ті часи: “Всі українські товариства закрито, бібліотеку “Просвіти” і книгарню Наук. Т-ва ім. Шевченка опечатано, функціонував тільки “Сокільський Базар” і робив навіть у той час добрі інтереси. У Львові появляються наші закордонні українці, військові, з проблиском національної свідомости. Вони шукають за рідною книжкою, рідною картиною, за виробами народнього мистецтва. З магазину УПТ пускаємо тихцем поміж них і по шпиталях “Кобзаря” Шевченка, видання для дітей, книжки, листівки зі Сокільського Здвигу. Усе розходиться, поки одної днини не появилася в “Прикарпатской Руси” (москвофільський львів. щоденник. – Авт.) новинка, що мапу України (видання таки російського, цензуровану) познаходили масово у салдатів під Перемишлем. “Сокільський Базар” закривають”. Одначе, попри усі репресивні щодо українства заходи російських окупантів, “український дух не вгасав у Львові. Хоч довкола заливала місто московська повінь, мов об скалу розбивалася вона об тверду, в передвоєнних часах закріплену школою й просвітними товариствами нашу національну свідомість”²⁰.

Українське друковане слово та його “шкідливі впливи” нещадно побоювала окупаційна адміністрація й на галицькій периферії. Апелюючи до голови Української Центральної Ради 14 червня 1917 р. з в'язниці у Кам'янці-Подільському, група галицьких селян – “шпигунів”, які вже півтора року перебували під вартою, особлива нарікала на дії царської охранки: “Важились навіть наші чувства народні обиджати, говорячи, що история п. М. Грушевского нам в голові поперевертала, і такую при ревізіях позабирали, а навіть портрета і кобзарі нашого генія Тараса Шевченки поконфісковано”²¹.

З приходом до Львова російських окупантів розпочалася “інвентаризація” – фактично звичайнісінький грабунок галицьких банків, музеїв, книгарень.

Демонтовано устаткування низки друкарень, зокрема Наукового товариства ім. Шевченка, проведено ревізію й опечатано музей Товариства. З гуцульської колекції забрано найкращі перстені, топірці, старовинні рушниці, у палітурні знищене все полотно. З Національного музею забрано архів митрополита А. Шептицького. Сам владика був посаджений під домашній арешт, а 19 вересня вивезений через Київ углиб Росії, де як царський в'язень перебував аж до вибуху революції 1917 р. 6 вересня окупанти закрили товариство "Просвіта". За відмову вивісити російський прапор був заарештований редактор Юліан Балицький (1885–1920?). 22 вересня замкнули книгарню НТШ.

На початку жовтня 1914 р., згідно розпорядження Г. О. Бобринського, львів'янам довелося пережити хвилю жандармських трусів, арештів і заслань. Під час обшуку у приміщенні страхового товариства "Дністер" жандарми вилучили декілька тисяч примірників "Кобзаря", а при огляді каси конфіскували фонд товариства "Просвіта" на суму еквівалентну 100 тис. російських рублів. Обшуки також відбулися у Гіпотечному банку, торгово-промисловім домі "Достава", житлових приміщеннях при церкві св. Юра, Національному музеї, монастирі бернардинів, гуртожитку українських студентів "Академічний Дім" тощо²².

Але найтяжчих ударів зазнали з боку царату носії й речники галицького "мазепинства" (реальні і, звісно, потенційні) – інтелігенція і "простолюд", яких російська адміністрація карала назагал лише за те, що були вони українцями. Царат здійснював на захопленій території масштабні "зачистки" (мовою його сьогоднішніх спадкоємців) українського елементу. Стисло накреслюючи реалізацію програмних засад окупаційної влади у Східній Галичині, відомий український історик по гарячих слідах подій зауважував, що опанування цих теренів було головною метою війни з боку Росії, а потреба знищення тут українства – засадничим мотивом цього кроку: "Ще в Галичині гудуть армати, ще не вся вона в московських руках, а се, що є, далеко ще не обезпечене, а вже горячково ведеться "організаційна" робота російського правительства, робота обчислена не на потребу хвилі, а далекої будущини. А все вістре "перестрою" обернене лише против української мови, української школи, української церкви [...]. Вивезене й інтерноване галицького митрополита ґр. Шептицького і цілих соток найвизначніших Українців у глибину Росії, насильне перемінюване греко-католицьких церков на православні, замкнене всіх українських шкіл, товариств й інститутів, заборона всіх українських часописий і книжок, прогнане української мови з публичного ужитку аж до написів на склепах і приватних оповісток на мурах!"²³.

Ще один свідок подій, Д. Дорошенко, пригадував, що вже з початком вересня 1914 р. київські поліцейські відділки й в'язниці почали наповнюватися небаченими досі "злочинцями", яких щоденно, десятками й сотнями, підвозили потяги з заходу: "Коли київські участки й тюрми переповнились вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священники, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяне, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерти, і що їх везуть до Томської, Іркутської, Архангельської й Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю і на який час, оттоді ми, київські українці, збагнули як слід, що таке уявляє собою "освободительна" війна і яку долю готують на-

шому народові її побідні наслідки”²⁴.

Адміністративно висилали, насамперед, усіх скільки-небудь помітних українців. Д. Дорошенко подав власну спробу цих репресивних класифікацій, яка, втім, цілковито співпадає з оцінками інших сучасників – свідків подій (М. Грушевський, М. Ковалевський та ін.): “Досить було, щоб хтось із москвофілів доніс на когось, що це, мовляв, діяльний “мазепинець”, щоб людину вхопили й вивезли. Чи це був голова читальні “Просвіти”, чи директор української книгарні, чи учитель – все одно. Досить було чим-небудь звернути увагу на своє існування, або мати на нещастя когось особистим неприятелем між москвофілами”. Іншу репресивну категорію склали греко-католицькі священники, які не виявляли бажання переходити у православ’я чи протестували проти обернення своїх храмів на церкви РПЦ, чи просто ревні уніатські душпастирі²⁵.

Так, наприклад, військово-польовий суд Дністровського загону росіян, розглянувши 3 листопада 1914 р. справу щодо мешканців м. Калуша адвоката доктора прав Андрія Коса (1864–1918) й помічника адвоката Михайла Козоріса, “во время судоразбирательства вынес убеждение, что подсудимые невиновны в шпионстве, тем не менее нашел, что, будучи деятелями в украинском союзе до прихода русских войск и пользуясь, особенно д-р Косс, значительной популярностью среди населения города Калуша, могут оказывать скрытое противодействие в этой местности проведению русской государственности, почему является желательным и в интересах русского дела необходимым выселить д-ра Косса и помощника адвоката Козореза во внутренние губернии России на все время военных действий в пределах Австрии, о чем и постановил довести до сведения Начальника Днестровского отряда”.

10 грудня 1914 р., на підставі подання Дністровського загону й враховуючи, що вищезгадані особи “до прибытия в Галицию русских войск принадлежали к украинскому союзу и ныне вследствие своей популярности среди жителей г. Калуша могут оказывать противодействие к проведению в этой местности русских государственных начал”, Тернопільський губернатор ухвалив: “Признавая дальнейшее оставление названных лиц на свободе нарушающим интересы русского дела, на основании п. 18 ст. 21 и ст. 29, утвержденного Верховным Главнокомандующим 19-го августа 1914 г. Временного Положения об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны, постановил: доктора Андрея Коса и адвоката Михаила Козореза содержать под стражей в Станиславской тюрьме впредь до распоряжения Военного генерал-губернатора Галиции, которому представит сведения о них и копию настоящего постановления с ходатайством о высылке Коса и Козореза в одну из внутренних губерний Империи на все время состояния Галиции на военном положении”.

22 грудня 1914 р. Тернопільський губернатор вже доповідав Г. О. Бобринському, що адміністративно висланий з теренів Східної Галичини М. Козоріс прибув до Томської губернії²⁶. 11 травня 1915 р. томське галицьке “земляцтво” поповнилося й адвокатом А. Косом...

Ув’язнення й заслання “мазепинців” тривали й далі. 23 грудня 1914 р. у будинку професора М. Грушевського у Львові – по вул. Понінського, № 6, після обшуку, який здійснювали у помешканні колишнього голови НТШ росіяни, були арештовані й вивезені до Симбірська припадкові свідки цього трусу

– управитель книгарні Наукового товариства ім. Шевченка Август Дermalь (1874–1922)²⁷ і адвокат Михайло Мочульський (1875–1940)²⁸.

Втрата досвідченого керівника книгарні НТШ була болючим ударом по Товариству. Зусиллями А. Дермаля книжкова крамниця НТШ набула європейського вигляду, налагодила міжнародні контакти й могла “заспокоювати всі бажання української публіки”. Ним було, зокрема, засновано три філії книгарні у Наддніпрянській Україні – у Києві (під фірмою книгарні “Літературно-наукового вістника”), Харкові й Катеринославі, які добре розвивалися й були успішними з комерційної точки зору. Цілком зрозуміло, що ініційована А. Дermalем книжкова експансія НТШ у підросійську Україну була санкціонована головою львівського Товариства М. С. Грушевським.

У середині лютого 1915 р. у Львові російська жандармерія кинула за ґрати близько півсотні українських діячів. Найбільшою втратою, яку зазнало Українське педагогічне товариство, був арешт заступниці голови товариства, відомої освітньої діячки Костянтини Малицької (1872–1947) разом з доктором Володимиром Охримовичем (1870–1931) і доктором Миколою Шухевичем. Були арештовані й вивезені відомий громадсько-політичний діяч, директор “Крайового Союзу кредитового” Кость Паньківський (1855–1915)²⁹, директор Товариства взаємних забезпечень “Дністер” Степан Федак (1861–1937), директор “Союзного Базару” Zenon Рутноковський, директор “Народної Торгівлі” Микола Заячківський (1870–1938), ректор греко-католицької семінарії о. Йосиф Боцян (1879–1926), працівники Товариства взаємних забезпечень “Карпатія” Василь Стасюк, Михайло Мандзій, Гриць Оришин та багато інших.

На початку березня 1915 р. у Східній Галичині відбулася чергова хвиля арештів “мазепинців” – було ув’язнено близько 300 українців, переважно представників інтелігенції. Серед них адвокати Данило Стахура (1860–1938), Андрій Чайковський (1857–1935), посол до австрійської Державної ради Тимофій Старух (1860–1923), священники Володимир Громницький, Михайло Цегельський (1848–1944), Стефан Юрик (1868–1937), співробітники “Дністра” Сидір Британ, Михайло Губчак, Осип Кузьмич та ін.³⁰

Висиланням з Галичини під час російської окупації займалися і цивільна адміністрація, і військові. Формально, право ухвалювати рішення щодо висилки надавалося командирам армійських корпусів, але фактично такі розпорядження віддавали й командири дивізій. Робилося це на підставі російських правил про місцевості, де оголошувався воєнний стан. Приводом могло слугувати поширення несприятливих для царського війська чуток, залякування населення помстою з боку австрійців, підозра у шпигунстві (sic!) тощо. Первісно осіб, яких висилали адміністративно, спрямовували у Томську губернію (137 осіб), з січня 1915 р. – Сибірську (214); з квітня того ж року – винятково до Єнісейської губернії (163 особи). Отже, місце заслання “неблагонадійних” зі Східної Галичини поволі дрейфувало на північ. До внутрішніх губерній Росії потрапили 54 висланці, до Полтавської – 20.

У звіті Галицького тимчасового воєнного генерал-губернатора Бобринського стверджувалося, що упродовж 1914–1915 рр. з Галичини адміністративно видалено (вислано) 1962 особи й “переселено” до східних районів краю 2364 особи, але, вірогідно, що ці дані занижені, оскільки точного обліку не провадилося (особливо військовими)³¹. Принаймні Комітет допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді зареєстрував на жовтень

1917 р. “по важних пунктах Сибіру і Центральної Росії” понад 12 тис. виселенців. Крім того, до тисячі адміністративно висланих з Галичини царською адміністрацією скупчувалося тоді у Києві й окрузі. Отже, загальна кількість адміністративно видалених (висланих) з краю – понад 13 тис. осіб – більш ніж ушестеро перевищувала дані Бобринського.

Заарештована у ніч з 17 на 18 лютого (н. ст.) 1915 р., К. Малицька згодом пригадувала, що інкримінувалася їй “приналежність до соціалістично-террористичної партії (!) – участь в заговорі на гр. Бобринського (!) в спілці з Дорошенком, Залізняком і товаришами (діячі “СВУ”. – Авт.) – агітація вже в часі побуту руских у Львові за самостійною Україною в спілці з Гогенцолерном і Габсбургом”. Справжня ж причина ув’язнення для затриманої була зрозумілою – “приналежність до української нації”. Під час трусу й арешту, за словами Малицької, жандарми вилучили у помешканні (не видавши належної довідки й вочевидь маючи на меті нагріти руки), “всі мої шкільні свідощтва, учительські патенти, номінаційні і пенсійні документи – великий портрет Мирослава Січинського (убійці намісника Галичини) – понад то дві щадничі книжочки Краєвого Союзу Кредитового у Львові, виставлені на імя Жіночого кружка УПТ імени Ганни Барвінок: одна на 1000 К, друга на біжучий рахунок в приближно 500 К”.

За ґратами відомого педагога тримали до 28 травня. Принагідно тюремна адміністрація привласнила кошти, зібрані родиною ув’язненої для її придешньої “мандрівки” до Сибіру: “При виході з тюрми не дістала я 200 рублів, які родина моя тамки зложила мені на дорогу. Мабуть, захопив їх собі начальник тюрми Забегайло, бо, випускаючи мене з тюрми, сказав, що я вільна і по гроші можу зголоситись пізніше, а поки що треба йти до градоначальника – розпрачатись. Розпрачалась я з градоначальником, зі Львовом і з грішми. Коли відтак з етапної тюрми перед виїздом на Сибір зажадала я тих гроший телефонічно, відповіли мені, що гроший для мене нема. Що сталося з ними, не знаю до нині”³².

28 травня 1915 р. К. Малицьку разом з іншими ув’язненими львівськими інтелігентами-українцями етапували до Єнісейської губернії – транзитом через Київ. Тут, у Києві, галицькими засланнями заопікувалися місцеві українці, яким після довгих клопотів вдалося щойно легалізувати допомогивий український комітет. Оскільки зареєструвати товариство з національною назвою було нереально, постало воно офіційно як “Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий” (статут затверджено урядово у травні 1915 р.), яке й було замаскованим українським комітетом. Головою товариства було обрано директора Київської контори Державного банку В. В. Ігнатовича (1862–1933), заступником – Д. І. Дорошенка³³.

Відзначаючи прикре зниження відпорності, активності й організованості українства на початку Першої світової війни, М. Грушевський водночас наголошував на такій позитивній якості національного руху тих часів, як невпинний пошук ним нових форм і сфер діяльності – Червоний Хрест, праця товариства допомоги населенню Півдня Росії (опіка над біженцями) тощо, що здобували “в сій новій сфері не раз такі визначні позиції, які їм не снились перед війною”: “В різних добродійних організаціях, що стали під опіку “Юга России”, патрованою жінкою в[еликого] кн[язя] Миколая Миколайовича, йшла тиха, невидимо маленька, але цінна робота коло опіки над вивезеними галичанами, особливо дітьми, організацією бурс і шкільного навчання для

них і своїх біженців – зав’язками української школи, так давно і гаряче бажаної громадянством. Київські приюти, котрими займались жінки з видніших українських родин, давали деяку сатисфакцію за всі скорпіони, принесені українству війною”³⁴.

Та й сам М. Грушевський, тоді симбірський заслонець, переймався долею адміністративно висланих галичан, що дехто з них також утримувався у Симбірську. Так, формулюючи українські дезидерати майже через рік після початку Першої світової війни, Грушевський у зверненні до С. О. Єфремова та “київських соратників” від 26 липня (8 серпня) 1915 р., зокрема, зазначає: “Нетерпеливо чекав я деклараційних промов Госуд[арственной] Думи, – сподіваючися, що буде там щось про українців і від українців. Поки що, крім згадок про події в Галичині, не бачу нічого. Се мене бентежить і займає [...]. Війна затягається, і, як самі певне бачите, не можна відкладати вже до “після війни” – в наших внутрішніх ділах і в відносинах до правительства. Не перецінюю зміни міністрів, але все ж поява нових людей [...] – се нагода виступити з укр[аїнськими] бажаннями. Перед мін[істром] внутр[ішніх справ] – заборона слова, цензура, доля висланих галичан”³⁵ (виділення наше. – Авт.).

У листі до того ж адресата від 25 серпня (7 вересня) 1915 р. історик лаконічно згадує: “Вигнанці справді бідують і тут і там, особливо цивільні особи, не священники, не знаю, хто тим завідує; я, на жаль, не маю змоги помагати всім”. Очевидно, одержавши згоду С. Єфремова та інших киян надати допомогу галицьким виселенцям, М. Грушевський 12 (25) жовтня 1915 р. вже з Казані подає докладнішу інформацію про конкретних осіб, які потребували такої підтримки: “Ви постаралися про висилку Стахурі і заявили про готовність земляків помагати далі тим, що в біді. Отже позволю звернути увагу земляків на отсих висланців: в Симбірську Михаил Ильич Берлад, студент, Ипполит Семенович Григорцев, народ[ний] учитель, в Туинску прив[ат]-доц[ент] Чернов[ецького] унів[ерситету] Дем’янчук, Август Климентович Дермаль, Теодор Величко – на його руки радили післати й для иньших тамошніх потрібуючих. В Воронежі [...] – Теодосій Ставничий, учитель гімназії. Про сих маю відомостей, що в потребі, священники взагалі в кращих обставинах, але “цівілі” дуже потрібують помочи”³⁶.

У подальшому листуванні з С. Єфремовим інформація про допомогу висланим з Галичини особам має притлумлений і напівконспіративний вигляд, це, швидше, натяки київському кореспондентові про відомих обом осіб. Так, у листі Грушевського від 30 жовтня (12 листопада) 1915 р.: “Про земляків – розуміється, елико можливо. Дер[маль] сподівається останніми часами присилки з дому, то можна б і не посилати”. 12 (25) листопада: “Вчора дістав листа про похорон Паньківського!! Заложники все ще в Київі?”. 18 листопада (1 грудня) 1915 р. М. Грушевський натякає Єфремову на попередні домовленості щодо підтримки певних галицьких засланців і закликає й надалі їм допомагати: “З Симбирська ті, про котрих я писав Вам, плачуться, що жити нема чим. Чи не можна хоч по трохи?”³⁷.

Тим часом київські українці вже звично для себе опікувалися адміністративно висланими з Галичини особами, яких постійно етапували через “мати міст руських”. Так, мемуари Дмитра Дорошенка містять згадку про те, як у липні 1915 р. дружина – Наталія Михайлівна – терміново викликала його до Старокиївського поліцейського відділку допомогти новоприбулій черговій

партії галицьких інтелігентів, які невдовзі мали вирушати далі по етапу: “Я [...] побачив групу людей, серед котрих були о. Боцян (тепер єпископ), пані Малицька, д-р В. Охримович, М. Шухевич та ще дехто. Їх тільки що привели з двірця. Я швиденько побіг купувати для них в сусідній крамниці молоко, хліб, ковбасу, і ледве встиг те все понаносити, як їх уже замкнули до камер, і тільки моя жінка змогла доступитись до них і ще поробити різні послуги, бо вона мала спеціальну перепустку, а в мене її не було. На швидку руку треба було добути грошей, бо декому не ставало, щоб їхати на власний кошт, – якимсь бідним студентам, що ішли в цій партії. Ми принесли все, що у нас під цю хвилину знайшлося, і ще того ж дня, чи на другий вранці, партія вирушила – аж до Сибіру”³⁸.

Після горлицького прориву 2–5 травня 1915 р. австрійські війська зайняли значну частину Східної Галичини. На початку червня головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант М. Іванов наказав: “Во избежание вербовки мужского населения Галиции в возрасте от 18 до 50 лет в ряды австро-венгерской армии в местностях, оставляемых русскими войсками, всех мужчин этого возраста высылать в Россию, в Волынскую губернию”. Депортованим дозволялося брати з собою родини, майно, рогату худобу й коней. Наказ М.Іванова підтвердив й доповнив власним наказом від 2 червня 1915 р. Г. Бобринський. 17 червня генерал О. Брусилів, у свою чергу, затвердив відповідну інструкцію про порядок вивезення працездатних чоловіків і реквізиції у районі дій 8-ї армії³⁹.

Чимало мирних жителів Східної Галичини слушно сприйняли російські вказівки щодо “евакуації” до імперії Романових як насильницький захід царату. Мешканці кількох сіл навіть адресували телеграму до МЗС у Петроград, оскаржуючи такі дії й вимагаючи залишити їх “у своїх домах”. Скарга, зрозуміло, залишилася без відповіді. За приблизними підрахунками, на серпень 1915 р. на території Росії опинилося до 100 тис. галицьких “біженців”, значна частина яких була не біженцями, а депортованими.

За традиційною російською тактикою, царське командування прагнуло залишити противникові безлюдну пустелю. Звичні російські прийоми, застосовані навесні – влітку 1915 р., так само звично обґрунтовуються й у новітній російській історіографії. Так, наприклад, сучасна московська дослідниця питання “пояснює”: “Действия военной и гражданской администрации были вызваны, в первую очередь, требованиями войны, необходимостью максимально освободить район военных действий от мирного населения (sic!). Насколько была оправдана эта мера со стратегической точки зрения, судить довольно трудно. Но весной 1915 г. она представлялась просто необходимой (sic!)”⁴⁰ (прикметна сама логіка: наскільки виправдані такі дії, судити важко, але вони були... конче необхідні!).

“Менш обізнані” сучасники, але, безперечно, фахові українські історики були іншої думки. Д. Дорошенко наголошував: “Біженство – який це страшний злочин царської Росії супроти людей! [...]. Що властиво уявляло собою оте “біженство”? З огляду на наступ ворожих армій, російська влада примушувала місцеве сільське, а почасти й міське населення, переважно українське й білоруське, покидати свої оселі й мандрувати в світ за очі на схід, за відступаючим російським військом [...]. В ім'я чого все це робилося? Це була традиційна московська практика – нищити все по дорозі, якою наступає ворог. Так робили Москалі в 1708 р., руйнуючи Білорусь і північну Україну, відступаючи перед Шведами, так робили вони на тій же Білорусі і у себе в Московщині, від-

ступаючи в 1812 р. перед Французами. Але тоді були зовсім інші умови ведення війни, та й то тоді обмежувались тим, що лиш нищили по дорозі склади і запаси продуктів, але не зганяли самої людности”⁴¹.

Не менш авторитетний вітчизняний історик зауважував з цього ж приводу: “Українська Галичина була дійсно знищена за той рік російської окупації, 1914/15. Коли весною того року Німці повели свій натиск на Підкарпатю, і російським військам прийшлося уступитися, російські власти, кидаючи край, ще на прощання вивозили цілими партіями, кого запопали [...]. Страшна й неймовірна була ся руїна, якої Україна не знала, здається, від руйнного “Згону” 1670-х рр. Люди йшли й гинули дорогою, гинула їх худоба й достаток. Не питаючися, сажали їх в поїзди, набиваючи до нестями вагони, й везли кудись до Казани, Перми або за Урал. Очевидці оповідають страшні річи [...]. Так, від часів великої Руїни XVII в. Україна не переживала такого спустошення і руїни, і вона падає тим тяжшою плямою на всіх її привидців, що тут було багато не тільки глупоти і нерозуміння, а й злого намислу на українство [...].”⁴²

Відступаючи зі Львова, росіяни знищили у друкарні НТШ усі акти, забрали підручний магазин видань Товариства й ілюстровані книжки, найкращу друкарську машинку. Найбільше потерпіла бібліотека, а також архів Етнографічної комісії й канцелярії: зникли рукописи українських письменників, зокрема депозит Л. Українки, архів Ю. Федьковича, збірки пісень О. Бодяньського. Російські військові понищили інвентарі й каталоги бібліотеки, річники українських часописів, завдали значної шкоди музеєві. Зі страхового товариства “Дністер” забрано вкладкові книжки й цінні папери товариства “Просвіта” (депозит на 258 тис. корон). Російським військом були знищені приміщення українських шкіл. Найбільше з українських інституцій постраждав “Академічний Дім”, котрий, за оцінкою сучасників, “выглядає тепер, як стайня недбалого господаря”. Перед втечею росіяни позабирали частину меблів, багато інших речей⁴³.

Відтак до адміністративно висланих й “біженців” долучилися й галицькі закладники (“заложники”), яких масово брала царська влада на території Східної Галичини під час відступу росіян з окупованих теренів Австро-Угорщини 1915 р. В закладники брали назагал осіб у віці 40–50 років – “людей статочних, солідних, з становищем: послів до парламенту або до сойму, священників, рабінів, професорів вищих і середніх шкіл, директорів банків, директорів музеїв, купців, адвокатів, суддів, заможніщих селян”⁴⁴. Так, наприклад, на території новоутвореної четвертої галицької губернії – Перемиської – у Мостиському повіті росіяни взяли й відправили до Львова 7 закладників, у містечку Білча Добромільського повіту – 5 мешканців, яких спрямували до Полтавської губернії. Начальник Яворівського повіту інформував керівництво про взяття 13 заручників – 10 українців і 3 євреїв⁴⁵. Загалом 1915 р. з теренів Східної Галичини росіяни під час відступу вивезли, за одними даними, 554 закладника, за іншими – 700⁴⁶.

Військову доцільність інституту заручників під час відступу царського війська з Галичини 1915 р. ніяк не міг збагнути Д. Дорошенко: “Але який сенс мало брати заложників тоді, коли військо відступало? Що вони тепер могли гарантувати? Ходила чутка, ніби заложників беруть для того, щоб австрійці не мстились на тих, хто під час окупації виявляв себе аж надто прихильним до Росіян. Але в такому разі треба було вивезти добру половину польської інте-

лігенції, бо вона справді ставилась до російських окупантів більш ніж льояльно [...]. Одначе поляків серед заложників було найменше. Розглядаючи потім архів галицького генерал-губернаторства, я ніяк не міг добитись, хто властиво був ініціатором цього діла, з чийого властиво наказу брали заложників: чи військової влади, чи адміністрації? В усякім разі це було безглузде і жорстоке діло”⁴⁷.

Не міг цього збагнути й Г. О. Бобринський, який, підсумовуючи власне урядування у Галичині, наголошував: “Взятие же заложников при отступлении армии не имеет практического значения... В этих случаях они только излишне обременяют власть заботами об их содержании, как о том свидетельствует опыт взятия заложников при отступлении наших армий из Галиции”⁴⁸.

Попри усю свою “незбагненність” і “непрактичність”, галицькі закладники були реалією життя підросійської України часів Першої світової війни. Д. Дорошенко свідчив, що більша частина заручників потрапила до Києва й тут залишилася. Декого вивезли до Орла (д-р С. Британ), трьох до Полтави (директор гімназії Іван Прийма, адвокат І. Боцюрків, о. Й. Чайківський) і ще кілька осіб опинилися у Новгороді-Сіверському. У Києві ж, за словами згаданого мемуариста, утримувалося понад 150 заручників: “Серед заложників-українців було чимало різних людей, звісних багато кому з нас особисто, наприклад, директор “Дністра” д-р Ст. Федак, покійний Кость Паньківський, проф. Іл. Свенціцький, інженер Ів. Левінський, о. Михайло Цегельський і багато інших”⁴⁹.

Д. Дорошенко згадував трьох галицьких заручників, які опинилися у Полтаві. Також трьох осіб з “кількох заложників – галичан” називає у своїх споминах й тогочасний полтавський український діяч Віктор Андрієвський (1885–1967) – “директор яворівської гімназії Іван Прийма, адвокат др. Ілярій Боцюрків, свящ. Теофіль (sic!) Чайківській”⁵⁰. Очевидно, саме ці особи найбільше запам’яталися місцевим українцям.

Насправді їх було п’ятеро (принаймні у цій партії) – росіяни взяли їх закладниками у Яворові 30 квітня (13 травня) 1915 р.: д-р Іларіон Боцюрків, крайовий адвокат у Яворові; Станіслав Гронський, урядник Товариства задаткового; директор приватної української гімназії у Яворові Іван Прийма; директор Товариства “Міщансько-ремісничого союзу кредитового” Михайло Скальський; греко-католицький душпастир з Яворова Йосиф Чайковський.

“Мандрівка” етапом й поведження росіян із заручниками були не з приємних. “Дня 3 мая 1915 нас вивели з в’язниці в Яворові на те, щоби перепроводити в тюрму у Львові, – пригадував Іван Прийма. – Того дня провід конвою мав капітан Сидоренко. Його запитали ми: За що нас так карають? На се відповів [...]: Панове, се ж не кара, ви самі лучші люди в городі; ми вас беремо найдовше на 6–10 діб заложниками, на время воєнних дійствий в околиці Яворова; по сім ви підете знова до своїх домів. То само заявив нашим сіям полковник Резанов і сказав, що ми будемо мати за той час 6–10 діб всякі вигоди і удержане штабових офіцірів. По тих урочистих заявах нас пігнали в тюрму у Львів і не дали з собою нічого взяти ні з біля ні з одежі, бо казали, що не треба нічого на так короткий час. Тим часом минуло й десять днів, а нас не пускали домів. Противно, зі Львова призначили нас в тюрму кріпостну в Брест-Литовський і гнали нас як худобу враз з злодіями і розбійниками не жалуючи нагайок 24 кільметри серед найбільшої спеки; якийсь капітан їхав підбігцем на візку, а козаки конвоюючі тропом на конях, а ми своїми ногами”.

Заручники з Яворова прибули до Полтави 18 липня 1915 р. й мали по-мандрувати далі – до Чернігова, а звідти, ймовірно, й до Сибіру. Залишилися вони у Полтаві заходами відомого письменника В. Г. Короленка. “Кому маємо завдячити, що тепер не в Сибірі між медведями, не знаю, кажуть, що письменникові Короленку, який зараз (по прибутті заручників до міста. – Авт.) мав з нами стрічу в поліцмайстра”, – згадував 8 квітня 1917 р. М. Скальський.

Якщо зустріч з Короленком позитивно вплинула на долю галичан, то діаметрально протилежне враження справили на заручників відвідини їх у в'язниці наприкінці липня 1915 р. полтавським губернатором О. Багговутом у супроводі поліцмейстера Іванова. Автор вищезгаданого “антимазепинського” меморандуму був звично брутальним у спілкуванні з галицькими інтелігентами: “Ви мазепинці з Галиції? – мені дуже добре звісні Ваші мрії, ідеали – Вільна Україна без хлопа і пана” (за М. Скальським). Аналогічне враження від цієї зустрічі виніс І. Прийма: губернатор Багговут “назвав нас Мазепинцями і заявив, кричачи, що він не допустить, щоби “Австрийці” закладали ту Україну!” Гіпотетична репліка у відповідь: “Норвежцю! Не плутай Україну з Московщиною!” – вочевидь не пролунала, але була б не зайвою і цілком слушною, враховуючи відповідне етнічне походження Олександра Карловича.

Втім, губернатор міг бути й “великодушним”. Він заявив в'язням, що, коли мають засоби, то їм буде дозволено мешкати на приватній квартирі під сторожою двох городових, яких заручники мали утримувати власним коштом, сплачуючи їм щомісячно по 20 руб. Як зауважував М. Скальський: “*Nolens volens* треба було згодитися на дорогі услів'я – 1 серпня пішли на власну квартиру. Український Клуб через свого голову П. І. Чижевського помагав нам позичками, бо грошей в нас не було”.

3 (16) вересня 1915 р. закладникам у Полтаві довели до відома, відібравши у них підписи, розпорядження губернатора полтавському поліцмейстерові від 18 (31) серпня: “Даю знать Вашему высокоблагородию для сведения и зависящих распоряжений, что Главный Начальник Киевского военного округа разрешил заложникам, находящимся в тюрьмах, в случае, если они не пожелают остаться в них (sic!), проживать на свой счет на квартирах, но в одном или двух домах под надзором полиции, или же отдать их на поруки надежным лицам с обязательством в этом случае ежедневно являться в полицию в назначенное Вами время. В случае исчезновения заложника или неявки его в полицию поручители подвергаются аресту на 3 мес. или штрафу в 3 000 руб. Означенные льготы должны распространяться на заложников, взятых во Львове, так и одновременно с ними в других местах Галиции в обеспечение того, что австро-венгерскими властями не будет учинено насилий над оставшейся в Галиции частью населения, служившей русским интересам [...]” (виділення по тексту – М. Скальського). Колишній директор “Міщансько-ремісничого союзу кредитового” у Яворові саркастично коментував російські мотиви взяття закладників: “З того виходить, що коли б австро-угорські воєнні влади повісили кого-небудь з хуліганів – русофілів Яворівських, то в відплату треба було заложити петлю на одного з нас, заложників”.

Галицькі закладники й виселенці, які потрапляли до українських губерній Російської імперії, назагал підсилювали діяльність місцевих “мазепинців”, оскільки по мірі можливості брали активну участь у роботі українських культурно-освітніх (і водночас криптополітичних) інституцій. Наприклад, жан-

дармський документ з червня 1916 р. ретельно фіксує, що постійними відвідувачами “Українського клубу” у Полтаві є “галицькие заложники”, які мешкали у місті⁵¹.

Микола Ковалевський, пригадуючи зустріч з одним з депортованих до Києва галицьких українців – Степаном Федаком⁵², людиною заможною, зауважував, що дістав від нього на потреби революційного Червоного Хреста п’ятсот рублів – досить поважну суму на ті часи. Той же мемуарист залишив цінне свідчення щодо конструктивного впливу на наддніпрянських українців високого рівня національної свідомості й дисципліни вивезених галичан: “Ми пізнали також багато інших українців з Галичини, які, може, не були так відомі як Степан Федак, але виявляли, так як і він, величезну любов і відданість Україні, старалися нам допомагати і трималися надзвичайно дисципліновано, виявляючи великий організаційний хист в найдрібніших справах. Високий рівень національної свідомості цих галичан-українців справляв велике враження на нас”⁵³ (виділення наше. – Авт.).

Аналогічну думку висловлював й Д. Дорошенко, наголошуючи на “добродійному впливові” закладників на київську українську громаду, піднесенні, зокрема, рівня її самоорганізованості й дисципліни, оволодінні киянами навичками практичної громадської роботи – звичними речами для галичан: “Присутність серед нашого гурту таких широко освічених, енергійних людей, досвідчених діячів і організаторів, як багато з наших заложників, давала свої добрі наслідки. Скріплювались, перш за все, взаємини, котрі зміцнювались почуттям особистої дружби; ми щиро любили наших невірних гостей, і вони платили нам тим же. Такі люде, як покійний К. Паньківський або о. М. Цегельський та д-р Ст. Федак належали до особливо поважаних і люблених усіма. Вони брали живу участь в нашому житті, ходили на наші збори, помагали нам своєю порадою й досвідом. Небіжчик Ів. Левицький пізніше був ініціатором заложення у нас технічного товариства “Праця”. Він і Паньківський багато помагали нашій молодій кооперації; коли ми заложили наші перші українські захоронки-школи, то з-поміж заложників вийшли кадри досвідчених вчителів та інструкторів”⁵⁴.

Порівняно ліберальні умови утримання галицьких заручників у Києві уможливило створення такої специфічної установи як національний арештний дім. Українці наслідували тут приклад місцевих поляків, тодішніх “фаворитів російського уряду й громадянства” (Д. Дорошенко), які першими винайняли для своїх галицьких одноплемінників – заручників окреме помешкання на Печерську, заіратували у ньому вікна, найняли сторожу й перетворили його на оригінальну інституцію – в’язницю, утримувану на приватні кошти. Від пересічної тюрми вона відрізнялася чистотою, гігієнічністю й певним комфортом.

Після енергійних заходів добули відповідний дозвіл й київські українці: “На кінці Лукіянівки, на Федоровському переулку, в дуже гарній і здоровій місцевості, серед садів, найнято було двоповерховий будинок з окремим просторим двором. Поробили на вікнах крати, найняли поліцаїв, щоб стерегли, і так виникла українська тюрма, “перша офіційна українська інституція в Києві”, як жартував дехто”⁵⁵. Сюди й перевели заложників. Для них при домі влаштували кухню, умеблювали приміщення – словом, зробили усе, аби заручники менше всього відчували, що вони під арештом.

Невдовзі, знову ж таки за польським прикладом, було одержано дозвіл звільняти заручників й розташовувати їх по приватних помешканнях за пору-

чительством відомих громадян міста. Таким чином істотно полегшився режим утримування для понад 60 закладників (серед них – І. Левинський, К. Паньківський, М. Рудницький, І. Свенціцький, С. Федак, о. М. Цегельський та ін.). Змінився й статус “Федоровського дому” – з вікон зняли ґрати, й з арештного будинку він перетворився на інтернат, в якому постійно перебувало до 40 заручників.

Один з його мешканців – викладач української гімназії у Перемишлі доктор Євген Грицак (1890–1944)⁵⁶ – пригадував 1942 р., як переселився сюди з Лук’янівської поліцейської дільниці “після Спаса, 20. 8. 1915 р., на вільне життя, трохи обмежене урядовими застереженнями”: “В українському “арешті” мешкав поліцейний наглядач (“окологочний надзиратель”) з одним поліцаєм, на вікнах були ґрати, а щоденно всі мусіли зголошуватись у поліцейному комісаріаті, де на особистій виказці (“удостовереніє”) поліцейний урядовець зазначував дату зголошення. Поза цим були ми свободні, ходили скрізь по місті, їздили трамваями, а ніхто ніколи не чіпав нас, ані не задержував”⁵⁷.

З чвертьвікової відстані, що вочевидь зм’якшувала негаразди його київського побуту 1915–1918 рр., колишній заручник наголошував: “Було це велике щастя користуватися волею і жити в такому гарному і дорогому для кожного українця місті, як Київ. І тепер саме почали ми пізнавати цей чудовий Київ, ходили по всіх важніших церквах, у першу чергу оглянули Лавру, Мазепин собор, Софійську церкву, Десятинну, Андріївську, Михайлівський Золотоверхий собор, далі подивляля Хрещатик, Золоті ворота та Володимирську гірку над Дніпром з пам’ятником св. Володимира [...]. Проходжувались по купецькому саді з його славною Петровською алеєю, їздили трамваєм до прегарної лісової Пущі Водиці, оглядали теж торговельну дільницю над Дніпром, Поділ із пристанню [...]. Бували теж у чудовій підміській околиці Києва [...], а раз відважились навіть поїхати пароплавом до Межигіря над Дніпром, хоч нам не вільно було виїжджати поза Київ, – тому теж аж у 1917 р. їздили ми до Канева на Шевченкову Могилу”⁵⁸.

Український рух часів Першої світової війни дістав несподіване підсилення внаслідок можливості рекрутувати масові кадри з російських військових – українців, які перебували/побували в окупованій Галичині й частина з яких були отими вищезгаданими покупцями не лише “Кобзаря” Т. Шевченка закордонного друку, але й будь-якої іншої української книжки, забороненої в імперії Романових. М. Ковалевський залишив цінне свідчення з цього приводу: “Перебування російської армії в Галичині й Буковині мало величезний вплив на зріст української свідомости у тих вояків і старшин, які тільки стихійно відчували, що вони українці, але не в стані ще були оформити ці почуття [...]. Перебування в Галичині й Буковині, де вони зіткнулися безпосередньо з населенням, що виявляло досить високий рівень національної свідомости, робило багатьох із них свідомих українців. Тисячі таких стихійних підсвідомих українців верталося з Галичини цілком свідомими і, коли їм вдавалося увійти в зв’язки з нашою організацією, то вони вимагали від нас з гарячковістю неофітів збільшення темпу праці як в запіллю, так і на фронті. Цей процес масового усвідомлення ставив перед нами нові нелегкі завдання”⁵⁹.

Звістка про лютневі події 1917 р. й повалення царату, а також утворення у Києві 3–4 березня 1917 р. представницького органу київських українських громадських організацій – Української Центральної Ради – завдяки інформа-

ційним повідомленням російської преси поширилася по найвіддаленіших закутках колишньої імперії Романових. З особливим зацікавленням сприйняли цю інформацію військовополонені австрійського війська – українці, а також галицькі закладники, розпорошені по тилових губерніях Росії.

Так, 8 березня 1917 р. у Полтаві було скликане урочисте зібрання місцевої української громади, на якому обрали комісію з 10 осіб “для освідомлювання української людності про сучасні події”. Серед новообраних членів комісії був і один з вищезгаданих галицьких закладників – адвокат д-р І. Боцюрків⁶⁰.

Раптову зміну загальному настрою у тогочасному російському суспільстві й зокрема світосприйманні заручників з Галичини під впливом революційних подій так змальовував один з тодішніх київських депортованих галичан: “Перші подуви революції пнять, як слова: “рівність” і “свобода”. Сторож кам'яниці, що вивішував із власного почину в день імянин членів царської рідні офіційний “флаг”, показує вам на порозі дому, що вміє говорити по-українськи [...]. Стопудові москалі, що під час війни понаїжджали в Київ, ані не загикуються, коли їх спитати, чи вони залишаться тут, як Київ почне українізуватися. “А що ж? Мій батько, як став раз управителем у німецького діди́ча, то мусів із ним навіть по-німецьки цвенькати... А німецька мова – то вам не те, що рідна славянська, звісно!” [...].

З одної хати ходимо до другої [...]. О, – по старих київських хатах знаходяться і галичани. Досі вони ходили тільки щодня чи двічі в тиждень мельдуватися (тут: реєструватися. – Авт.) на поліцію і на “Володимирську горку” дивитись, чи не видко Макензена⁶¹. Тепер не треба вже нікому мельдуватися і Макензен не має чого йти. Знайомий галицький москвофіл, що ледви російською мовою перемиг своє “язичіє”, має таку міну, якби проглинув жабу: – боїться, що як заговорить до справжнього росіянина по-російськи в нашому товаристві, то той може спитати: “А ви не галичанин?!” [...]”⁶².

13 (26) березня 1917 р. у Ташкенті сорок три бранця-українця власноручними підписами скріпили звернення до Центральної Ради, відправлене до Києва “на руки Вельмиповажного доктора С. Єфремова”. У документі, який підписали доктор Дмитро Левицький, Олена Степанівна⁶³, доктор Михайло Івашко, Володимир Кузьмович, Мирослав Гаврилів⁶⁴ та ін., йшлося: “Ми, полонені австрійські офіцери Українці, шлемо Українцям російської держави (слово “держави” вписали натомість спершу ужитого, а згодом викресленого звичного терміна – “імперії”). – Авт.) щиро-сердечний привіт! Радіємо разом з Вами, що обновлена власть, яка проголосила свободу чоловіка і національностей, дасть сим спромогу російським Українцям добитись повних національних прав. Віримо разом з Вами, що впали раз на все тяжкі кайдани, які тільки віків давили наш народ, і то зближає ся хвиля, коли вольні Українці святкуватимуть велике свято свободної України!”.

14 березня 1917 р. Українське віче за участю городян, військових та полонених-галичан обрало Українську національну раду Барнаула. Учасники віча висунули вимоги про утворення демократичної федеративної республіки в Росії й надання національно-територіальної автономії Україні, виробили план відкриття українських клубів, бібліотек, читалень, початкових шкіл з українською мовою викладання, запропонувавши використати як вчителів полонених галичан та педагогів-українців, які перебували на засланні ще з часів царату⁶⁵.

29 “березоля” у Саратові було складено привітання на ім'я М. Грушевського: “Високоповажані Пане Професор! Бранці-офіцери, галицькі Україн-

ці, вітаємо Вас як Першого Голову Української Національної Ради.

Прийміть глибокий поклін, вислови щирої дяки за Ваш сьвітлий провід. Радіємо дуже, що якраз Ви стоїте на чолі сього епохального визвольного руху. Ми певні, що Україна найшла в Вашій Особі свого найкрасшого Провідника і небаром діждеться здійснення тих великих ідеалів, яких Ви були незрівняним Проповідником”.

Адрес підписали (за цивільними посадами): учителі гімназії Михайло Крушельницький та Яким Ярема⁶⁶, суддя Іван Цап'як, абсолювент курсу геометрів Іван Сметана, студент прав Іван Гинилевич, банківські урядники Іларій Чапельський та І. Чарнецький, судовий урядник Петро Зубрицький.

7 квітня 1917 р. з с. Чадобское Єнісейської губернії до УЦР у Києві зверталися з привітанням вже галицькі закладники – доктор Володимир Охримович, Микола Заячківський, доктор Микола Шухевич, Микола Курцеба, Іван Івашко, Юліан Балицький⁶⁷ та Костянтина Малицька: “Ми, підписані, галицькі Українці, вислані за українську справу зі Львова в Сибір в Приангарський край, де вже третій рік терпимо гірку неволю, – спішимо заявити нашу найбільшу радість ізза визволення українського народу в освободженій, обновленій Росії, вітаємо горячо новозасновану Українську Центральну Народну Раду в Київі та бажаємо єї найкрасших успіхів і здобутків у праці та боротьбі для добра України”.

На початку травня 1917 р. на адресу голови Центральної Ради надійшла з Красноярська телеграма від тисячі виселенців українців-галичан з Ангари та Мінусінська, яким влада дозволила виїхати до центральних губерній Росії, але вони не мали на це коштів. Проте вони прохали допомогти не лише грошима, але й здобути дозвіл на повернення до українських губерній. Підписала документ Рада Красноярської української громади⁶⁸.

Отже, повалення царату у Росії та утворення Української Центральної Ради, ентузіастично сприйняте абсолютною більшістю військовополонених галичан й галицьких заручників, спрямували їхні думки від болісних роздумів про термін завершення війни й прийдешню долю власного народу у конструктивне річизне необхідності збирання й обліку здатних до державотворчої роботи сил на своїй національній території, аби таким чином не лише покласти край “звичній схемі” австрійської, польської чи навіть і “русской” історії, але й розпочати відлік новітньої української історії, відновивши її тяглість з часами Київської Русі, Галицько-Волинської держави й козацької України XVII ст. Йшлося, очевидно, й про розв'язання стратегічно важливого для українців завдання – об'єднання в єдиній, соборній державі усіх етнічних українських територій. Виразними речниками таких національних аспірацій виступали галицькі інтелігенти, яких внаслідок подій Першої світової війни опинилися на теренах Російської імперії і, зокрема, на території Наддніпрянської України.

Так, наприклад, вже 28 березня 1917 р. полонений австрійський старшина Василь Падох, “у миру” – доктор, кандидат адвокатури з Самбора, із табору у Самарській губернії, листовно звертався до провідника українського національного руху – М. Грушевського: “Високоповажаний Пане Професор! Вчитавши в “Русском Слове” о українських маніфестаціях, не могу здержатись з радости й одушевлення, щоб в імені своїм і моїх товаришів, воєнноплінних Українців Галичан не поділитись з Вами [...] вражіннями: Як, з одної сторони, радуємся всьому тому, о чім вчера подумати не сьміли, так, з другої сторо-

ни, пригноблене і біль, що ми, воєноплінні Українці – інтелігенти, які мали нещасте, яко ерзац-резервісти, попасти в полон, мусим тут, як правдиві гельоти при чорній роботі, то казбонній, то мужицкій, тягнути ярмо неволі. Діти одної Неньки, одні – свобідними горожанами, на свобідній землі, а другі ж діти в тій самій землі рабами!”

Принагідно В. Падох, висловлюючи цікаві власні міркування, звертав увагу “Високоповажаного пана Професора” на необхідність переведення військових бранців – галицьких інтелігентів до українських губерній Росії, де вони б придалися під час розбудови національної державності: “Еслиб ті сотки галицьких Українців інтелігентів, гімн[азийних] і народних учителів, академиків, семинаристів і других, які тут, в глибині Росії, ведуть нужденне жите, були тепер між своїм народом, в українських губерніях, як би они тепер придалися там! Чи не можнаб було перевести їх всіх в полудневі губернії. Я думаю, що можна. Таж вибирали від нас уже в ріжних періодах часу то італіянців, то сербів, хорватів, то чехів і куда то їх відправляли [...]. Пане Професор, Ви много можете зділати, можете і нас виратувати звідси”⁶⁹.

Військовополонений австрійський лейтенант Степан Білас з м. Задонська Воронежської губернії адресувався 11 травня 1917 р. до керівництва Української Центральної Ради з порадою – вимогою, накреслюючи у своєму листі розгорнуту програму дій щодо нагальної потреби концентрування фахівців української національності на теренах, що перебували під юрисдикцією УЦР: “Не просіть, а домагайтеся від міністерства сконцентровання полонених австрійських офіцерів української національності в одній із українських губерній, а проче піде легко. Навіть якщоб ми не мали бути вжитими до ніякої роботи, концентрація цього рода булаб з ріжних зглядів бажаною і, для нас передовсім, корисною. Але я думаю, що руки наші можуть Вам пригодитись і що Ви їх потребуєте. Між нами найдете не тільки фаховців: учителів народних, гімназійних, інженерів і др., але і много молодих сил, вишколених в організаційно-агітаційній праці. А послідніх Вам треба багато – багато”.

Як перший крок у цьому напрямі, зрозуміло, розглядалася справа концентрації австрійських військовополонених української національності у Наддніпрянській Україні. Думки багатьох бранців – галицьких інтелігентів, очевидно, висловлював інженер зі Львова Василь Косаревич (1891–1964), підпоручик запасу австрійського війська, який писав 5 червня 1917 р. “Високій і Хвальній Українській Центральній Раді в Києві” з м. Шадринськ Пермської губ.: “В часі такої величної праці, в цей історичний момент закладання основ під будову народнього незалежного буття – дорога кожда одиниця інтелігентного труда в кождім напрямі”. Автор звернення рішуче не погоджувався з тим, аби галицькі військові бранці виконували лише роль сторонніх стостерігачів й “з цього далекого заточеня могли бути тільки німими свідками цього великого творчого кипіння всього українства, без змоги не тільки взяти нам самим чинну участь, но навіть позбавлені ми течних (тобто поточних. – Авт.) вістий з України, щоб слідити за ходом змагань і стремлінь ідейних її синів”⁷⁰.

Для багатьох полонених австрійських старшин – українців, яких утримували у таборах у корінній Росії, зі створенням у Києві Української Центральної Ради ставало самоочевидним й нагальним питання про організацію власних збройних сил для захисту Української революції й національних прагнень власного народу. Звідси й сотні листів, які надходили до УЦР з різних місцевостей колишньої Російської імперії від полонених галицьких

старшин і стрільців.

В одному з таких характерних листів, написаному 13 травня 1917 р. у Царичині Саратовської губернії, йшлося: “Хвальна Радо! Свої сили, досвід й знання віддати хочу будові нового, вільного життя на Україні.

Я бранець, офіцер 35 [олку] краєвої оборони австрійської армії, абсолювент юридичного факультету, бувший член Головної Ради Українського Студентського Союзу, бувший член Тіснішого Народного Комітету національно-демократичної партії і організатор Львівського повіту. (На тім становиску працював з повним успіхом більше двох літ). Стоячи на становиску, що кожний сьвідомий ваги нинішньої хвилі Українець обов'язаний не тільки бути пасивним очевидцем, але й дійсним, активним співробітником тої величавої і творчої праці, яку веде тепер український нарід, осьміляюся звернутись до Хвальної Ради з просьбою вислати у Тимчасового Правительства моє увільнення і дозвіл переїхати в українські губернії.

На случай користного полагодження моєї просьби зобов'язуюся піддатися вказівкам Центральної Ради. Заразом позволю висказати запевнення, що не заведу надій Хвальної Ради й постараюся по своїм силам й змозі як слід виконати ті всі завдання, які Хвальною Радою будуть мені доручені.

З глибоким поважанням Євген Коновалець, бранець, офіцер австр. армії”.

Біографія полковника Євгена Коновальця доби визвольних змагань 1917–1921 рр. і подальших часів виразно засвідчує, що його звернення до Української Центральної Ради від 13 травня 1917 р. не було лишень гарними словами...

Це і подібні йому сотні інших аналогічних звернень від військовополонених галичан, утримуваних у таборах на теренах Центральної Росії, а також розосереджених на неозорих просторах Сибіру і підросійської Середньої Азії, перманентно надходили до керівників УЦР. 14–16 березня 1917 р. у Києві, у будинку Педагогічного музею, де розташувалася Центральна Рада, відбувся Перший кооперативний з'їзд Київської губернії – один з публічних первістків українського національно-визвольного руху. Кооперативний форум ухвалив резолюцію про національно-територіальну автономію України у складі демократично-республіканської Росії, а також постанови про негайне запровадження української мови у школі, суді, в усіх громадських й урядових інституціях. Одночасно зібрання звернулося до відповідних органів влади з вимогою, “щоб усім висланим і вивезеним з Галичини людям, між котрими є стільки заслужених діячів на полі просвіти і кооперації, дано було право і змогу зараз же виїхати за границю, або вибрати собі місце побуту”⁷¹.

Лідер Української Центральної Ради М. С. Грушевський був обраний почесним головою Кооперативного з'їзду Київщини, виголосив на ньому свою першу після повернення до Києва публічну промову⁷². Варте уваги його авторитетне свідчення з цього приводу: “В резолюціях з'їзду вперше пролунав з громадської трибуни тодішній український політичний постулат: Російська Федеративна республіка з національною територіальною автономією України, а поруч того ті чергові постулати даного моменту, які висловлялись тоді при кожній нагоді українцями: заведення української мови в школі, в адміністраційних і судових установах України, повернення галичан, забраних і засланих російською владою, і под. [...]. Я був запрошений делегацією з'їзду і вибраний почесним головою, кілька разів промовляв – між іншим, ставив і

обґрунтовував в душі всеукраїнської національної єдності домагання негайного повороту галицьких засланців”⁷³ (виділення наше. – Авт.).

Очевидно, що і вітчизняні кооператори, і провідники національного руху були одностайні у підході до шляхів розв’язання “галицького питання”. У протоколі засідання УЦР від 15 березня згадується: “Справа з галичанами, які просять директив до корисної праці задля рідного народу, передається в правничу комісію”⁷⁴. Д. Дорошенко згодом зауважував у своїх мемуарах, що питання про повернення до рідного краю усіх заарештованих та засланих за царату галичан неодмінно входило до порядку денного будь-якого представницького українського форуму у першій половині 1917 р.: “Взагалі треба сказати, що ні один український великий з’їзд, починаючи від з’їзду Товариства Українських Поступовців, не проминав у своїх резолюціях отсього домагання щодо галичан”⁷⁵.

Харизматична постать безперечного вітчизняного лідера того часу – Михайла Грушевського – була маркантним уособленням прагнення української нації до соборності усіх частин національної території. Учасник Всеукраїнського національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.) М. Ковалевський зауважував, що на цьому загальнонаціональному форумі вперше зустрілися сотні місцевих українських діячів, назагал молодшої генерації, зі старшим поколінням вітчизняних провідників: “Це була незабутня картина, коли зібрався цвіт інтелігенції України та її еліта, яка ще в кінці минулого століття взяла провід українського національного життя в свої руки”. На цьому тлі, за мемуаристом, особливо вирізнялася постать М. Грушевського, “цього твердого характером холмщика, який перший зі старшого українського покоління надав поняттю соборності України живий зміст, об’єднуючи своєю особою наукове і політичне життя обох Україн – закордонної Галицької України і великої Київської України-Русі”⁷⁶.

Численні звернення до керманічів українського національного руху від галицьких виселенців й закладників, а також австрійських військовополонених української національності, яких утримували у тилкових російських губерніях, як рівночасно й обговорення цього нагального питання лідерами національного руху, вочевидь спонукали керівництво УЦР 11 травня 1917 р. включити до “Наказу делегації Центральної ради до Тимчасового уряду” й вимогу про “дозвіл на виїзд за границю галичанам-висланцям, виїзду на Україну бранцям, відібрання фондів від москвофільських організацій (фондів публічних)”. У меморандумі ж делегації УЦР від 30 травня 1917 р. ця вимога виглядала так: “Необхідно дозволити в’їзд до рідного краю тим закордонним українцям, що не по правді виселені з місць свого постійного життя, а також полегшити долю бранців – українців-галичан, розгашувавши їх по українських губерніях”⁷⁷ (виділення наше. – Авт.).

Однак “галицькі дезидерати” згаданого меморандуму та й інші українські вимоги були відкинуті Тимчасовим урядом, який усіляко гальмував їх кардинальне розв’язання й протидіяв українським ініціативам, а натомість вразно надавав перевагу й опікувався іншими бранцями – слов’янами (поляками, чехами, словаками), котрі завдяки протегуванню революційного Петрограда отримали численні пільги й, зокрема, можливість майже вільного пересування, одержання допомоги, листування, утворення комітетів, спілок тощо.

Відтак не вщухав й потік звернень до УЦР від військовополонених-галичан з традиційними вимогами й закликами про надання дієвої допомоги

уродженням західноукраїнських земель, які перебували у російській неволі. Так, у листі тридцяти восьми полонених старшин Першого українського полку Українських січових стрільців з табору поблизу Симбірська (липень 1917 р.) до київських провідників національного руху звично наголошувалося: “Поки що наші сили і здоровля теряють ся даром в бездіяльності лягерного монотонного побуту з дня на день в чужій стороні, між чужими, серед чим раз більше неприхильних до нас обставин і оточення”.

31 липня (13 серпня) 1917 р. до УЦР адресувалися полонені старшини-українці з Перовська у Туркестані: “Нема, мабуть, більшого терпіння для здорової інтелігентної людини, як неволя, та ще до того, тоді, як з огляду на існуючі обставини затрачуєш надію, чи доведеть ся скоро по заключенню мира вернути в рідну землю, а ще більше чи взагалі доведеться вернути живим.

В такому положенню зараз і ми, що затратили своє здоровля в туркестанським кліматі. Тому з великою радістю вичитали ми, що одним із домагань Центральної Ради, поставлених Тимчасовому Правительству, було перенести бранців Українців на територію України. Порозуміння між Центральною Радою а Тимчасовим Правительством оживило нашу надію та додавало нам сили видержувати свою тяжку долю. Ми не знаємо, чи перенесено бранців Українців з інших лагерів, але в нашім лагері не бачимо ще ніяких наслідків цієї спасенної акції [...]. Це осмілює нас звернутися до Центральної Ради як найвищої української, сильної своєю властю і повагою інституції з проханням перенести нас негайно на Україну”.

Зволікання з такою акцією, на думку авторів листа, загрожувала їм небезпекою переведення до Троїцького табору поблизу Ташкента, де від плямистого тифу померло 1916 р. майже 15 тис. полонених. Як наголошувалося у зверненні: “Якщо Центральній Раді не удасться перевести нас негайно на Україну, то просимо зажадати телеграфічно, щоби на случай звиненя (тобто згортання, ліквідації. – Авт.) лагера в Перовську полонених Українців (11 офіцерів і 20 солдатів) перенесено в Ташкент. Маємо надію, що Центральна Рада нашою долею займеть ся щиро і не дасть нам в чужому краю марно пропасти”. Лист підписали старшини Данило Вахнянин⁷⁸, д-р Станіслав Людкевич (1879–1979), Ярослав Гаврилюк, Олександр Колодій, Микола Мигалюк, д-р Іван Брик (1879–1947), Іван Дольницький, Володимир Барчинський та Альфред Шафранський.

Допомогові інституції Центральної Ради, що опікувалися галицькими закладниками та військовополоненими – українцями, зареєстрували на осінь 1917 р. понад 10 тис. бранців-галичан. Завдяки заходам українських організацій, які брали на поруки полонених, вдалося певну їх частину перевести на цивільні роботи в Україну; інші ж діставалися Наддніпрянщини нелегально, на власний ризик тікаючи з таборів. “Спомини” М. Грушевського містять неодноразові згадки про “галичан, що напливали тепер з різних усюд під протекторат Центральної ради”⁷⁹.

Колишній військовополонений, а згодом діяльний учасник Української революції 1917–1921 рр. та один з її перших історіографів Василь Кучабський⁸⁰ свідчив, що скрізь тоді по таборах Українські Січові Стрільці, а за ними й інші найбільш революційні елементи з бранців-галичан вирішили, що прийшов час їхати до Києва й у лавах зукраїнізованої армії піти зі зброєю в руках проти Австрії за визволення тих українських земель, що були ще під її

владою: “Отже, здирали австрійські відзнаки зі своїх мундирів і, як хто міг, почали втікати з російських таборів [...]. Наглядно ж вони бачили, що вони не самотні українські національні воїни і що українська енергія Наддніпрянщини така значна, що давні їхні погляди, зроджені в сліпо льояльній для Австрії Галичині з засновку, що нібито поза українським галицьким життям із Української Нації вже не лишилося майже ніщо, що ті давні погляди неправильні й пережиті [...]. І так звідусіль потягли усі найсміливіші, найбільше національно-революційні елементи Галичини із таборів полонених, щоби піти на службу Українській Державі [...]. Ішли з надволжанських степів, із Уралу, Сибіру, ішли з Туркестану й пограниччя Китаю й Паміру, навіть із полярних тундрів Мурмані йшли. Йшли в столицю України обдерті, голодні й босі, без копійки в кишені”⁸¹.

Секретар Центральної Ради 1917–1918 рр. Михайло Єремійв (1889–1975) розповідав, як одного разу, в добу Першого Універсалу (10 червня 1917 р.) до приміщення Педагогічного музею завітала чергова делегація військовополонених австрійських старшин – українців, серед яких були Петро Дідушок та Євген Коновалець, а також Юліан Охримович⁸² та Іван Лизанівський: “Запросивши новоприбулих на місце для публіки, я, по скінченні засідання, познайомив їх з проф. Грушевським, який був дуже радий прибуттю цієї групи молоді та енергійної галицької інтелігенції, якої нам дуже бракувало, і, поговоривши з ними дуже ласкаво, просив мене зробити все можливе, щоб включити їх в політичну працю і тим підсилити наші, досить на той час слабенькі сили”⁸³.

У свою чергу, В. Кучабський зауважував, що галицькі інтелігенти, які стали свідками революційних подій у Наддніпрянській Україні, розуміли, що тут відчувається брак організаторських сил для розбудови власної державності, а відтак – “бралися за технічно-організаційну працю на Наддніпрянщині, йдучи на службу урядовцями в першу чергу до офіційних установ Центральної Ради”⁸⁴.

Таким чином у Києві утворилася доволі численна колонія галичан-урядовців. Вони скупчувалися довкола гуманітарного “Українського центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді” (таку нову назву одержав 7 жовтня 1917 р. “Комітет допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді”, створений, у свою чергу, 4 травня того ж року). Його домівка вже у липні – серпні 1917 р. перетворилася на своєрідний клуб галицьких українців. Комітет не обмежувався лише гуманітарною діяльністю, хоча й сама по собі вона була значною⁸⁵. Щоби “не позбуватися з Наддніпрянщини в Австрію цінного для технічно-організаційної праці галицького елемента”, “Галицько-Буковинський Комітет” створив власне бюро працевлаштування, даючи можливість уродженцям західноукраїнських теренів не лише прожити, але й працювати при українських офіційних і громадських установах.

Комітет навіть пішов на “нелегальщину”. У перших часах після Лютневої революції він здобув собі право видавати галицьким “біженцям” посвідчення особи, такі важливі для органів Тимчасового уряду – фактичної державної влади в Україні до осені 1917 р. Користаючись цим правом, Комітет забезпечував документами “біженців” й численних утікачів з російського полону, що уможливлювало їм, хоча й під фіктивними прізвищами, легальне перебування у Києві й працю при УЦР чи інших українських установах ⁸⁶.

Підстаршина австрійського війська, а згодом відомий український газетяр і публіцист, Іван Кедрин-Рудницький (1896–1995), який 1916 р. потрапив до російського полону й утримувався у таборі в Забайкаллі, пригадував власну “одіссею”: “Масової втечі полонених не було: куди втікати, коли така велетенська віддаль ділила табір від Європи, – не було документів, грошей, – полонені почували себе безпечнішими в таборі. Здавалося, ось-ось настане мир і змога впорядковано вернутися до дому! Але окремі полонені придумували різні способи, як би мерщій вирватись на волю. Так і я зголосився “добровільцем” до праці в “Деміївському снарядному заводі” [...], як “фаховий інженер”. (Яким інженером-піротехніком міг бути 20-тирічний юнак?!). Я отримав фікційний “виклик” до тієї фабрики від мого брата Михайла з Києва, дістав у таборі за хабаря “документ” і мені приділили “конвоїра”, з яким я зразу таки дійшов до порозуміння [...]. Подорож почерез цілий Сибір, Урал і корінну Московщину тривала кругло 2 тижні [...]. У Києві, як згадано, жив тоді найстарший брат Михайло, від якого я дістав негайно першу допомогу, одягом і приміщенням. Але в будинку Центральної Ради [...] діяв уже Галицько-Буковинський комітет, до якого я зголосився і дістав особисту довідку, “залегалізувавшись” таким чином, як вільна людина. Так розпочався мій поверх трирічний період життя в Наддніпрянській Україні, де я пережив визвольну війну-революцію”⁸⁷.

Згаданий мемуаристом “найстарший брат Михайло” – М. Рудницький (1889–1975) – працював тоді (1917–1918) викладачем Українського народного університету у Києві (відкриття відбулося 5 жовтня 1917 р.)⁸⁸.

Галицькі військовополонені, які утримувалися у російських таборах, вже з другої половини 1917 р. відчували на собі усі “переваги” російської революційної демократії з прикметними для неї анархією й свавіллям, що в першу чергу позначалося на продовольчому й речовому забезпечення бранців. Чотирнадцять військовополонених старшин-українців з табору у Новоніколаєвську Томської губернії інформували наприкінці липня 1917 р. провідників українського національного руху: “Відношено ся до нас гірше ніж до Німців або Мадярів. Не признавано нам нашої властивої назви “Українці”, а записувано нас то за “Малоросів” то за “руських”, називано нас зрадниками славянства і т. д. [...] Не змінили ся цілком на ліпше відносини наші і за нового [у]ряду. Противно навіть, бо перед тим була, хоч жорстока, але все-таки постійна влада, а тепер цю владу перебрав на себе “салдат-гражданін” і сей вирабляє з нами, що хоче”.

“Відносини змінюються і все на гірші, доводять вже нашу терпеливість до краю [...]. Настали комитети, забрали муку і цукор і сейчас дають єсли їм останетя і єсли хочуть дати [...]. Рубель упав на своїй ціні, за него купити нічого не можна, а датового цей же сам нарід бранцеві маючому мало гроша неохоче продає свої продукти, – зауважували 15 вересня 1917 р. у листі до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР бранці-стрільці табору в Уфі, який підписали 21 чол. – Живем в поміщенях темних, вохких, де нема доброго воздуха: і при лихих харчах на тяжких роботах тратимо послідні свої сили, з чого виглядаємо вимучені чорні, що дивитися одному на друго[го] годі”.

Погіршення власного становища й брутальну поведінку російського “салдата-гражданіна” мешканці уфімського табору змальовували такими, не без гіркої іронії, словами: “Тра додати, що хороша дисципліна удрала с фронту й загостила до нас напів живих, щоб кожного, хтоби смів встати по минуту

від праці, наказати за непослух. Маєм кождий з нас одного солдата, котрі нас смотрят як ока в голові. Они нас в церкву не пускають, що нашому чоловікові в сій біді так миле. О тім, щоб котрій міг собі заробити копійку в вільний час і думати не можна. “Это не полагается”, каже солдат, “комитет не разрешил”. За се часто узнаєм, що чоботи або одіж, котру ми обрабляем, продає ся тими солдатами на базарі”.

Вихід вони вбачали у зверненні до харитативних установ при Українській Центральній Раді.

Так, 4 жовтня 1917 р. з Тобольська до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР адресувався доброволець австрійського війська Василь Гоца (перед війною директор Народного дому у Белзі): “Хвальне Товариство! Я вже четвертий рік в полоні. Користувався вже помочію Вашого Товариства і знова прошу о позичку. Находжуся доволі в скрутнім положеню, біда зачинає руками – ногами чіпатись – а помочі ні з відки. Будьте ласкаві, наколи можливо, допоможіть – позичте. По війні все зверну. З’обовязуюся словом чести віддати” (25 жовтня 1917 р. петентові було надіслано з Києва 30 руб. допомоги).

7 жовтня 1917 р. до Українського центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни з Макар’єва Костромської губернії листовно звертався інший бранець: “Підписаний австр. полонений офіцер, хорунжий УСС, проживаючий в полоні уже майже три роки – від листопада 1914 р., не користавший до сего часу з ніяких материяльних підмог чи то в грошах, чи в одежі, витративший з трудом заощаджені гроші на подорож з одного лягеру в другий, находиться нині серед загальної дорожнечі без средств, щоб придбати найпотрібніші річи на зиму. Тому осьміляєся звернутись отсим до Сьвітлого Комітету з просьбою о грошеву підмогу або позичку, яку з’обовязуєся звернути по повороті до вітчизни. Яків Струхманчук, хорунж[ий] УСС, артист-маляр, бувш. учитель укр. гімназ[ий] в Перемишлі”.

Досить часто посередниками у фінансових справах та довіреними особами галичан – військовополонених, закладників, біженців – виступали їхні земляки, які мешкали у Наддніпрянській Україні ще з передвоєнних часів чи раніше звільнилися з полону або місць заслання й встигли вже акліматизуватися в умовах підросійської України.

Так, наприклад, у вересні 1917 р. до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР за посередництвом особисто йому знайомої А. Франко адресувався бранець Нестор Нижанківський (1893–1940). На його зверненні власноручна рекомендація доньки Каменяра, яка, як вже згадувалося, брала участь в українських допомогових інституціях: “Н. Ніжанковский, пняіст, полонений австрийский офіцер, находиться в Задоньску Вороніжской губ. в лагєрі воєннополонених. Звернувся до мене з просьбою о вистаранє ся йому позички для поратованя підірваного серцевою хоробою здоровля і присланя їх на приватну адресу. Анна Франко, Київ, 21/IX 17 року”⁸⁹.

Вищезгаданий приклад з підтримкою старшим братом – Михайлом Рудницьким, закладником і киянином зі стажем, свого молодшого брата – Івана, був непоодиноким. Чимало аналогічних житейських історій можна відстежити за тогочасним листуванням. Так, 19 жовтня 1917 р. за позичкою до “Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни” звернувся Михайло Свенціцький, що мешкав тоді у Києві по вул. Прорізній, 13. Прохання обґрунтовувалося так: “Забраний в червні 1915 р. російськими властями до Росії, я перебував до сего часу в Харкові. В минувшім місяци я приїхав до Києва і

записався слухачом фізико-математичного факультету в Українськiм Вiльнiм Народнiм Унiверситетi. По дорозi з Харкова в Киiв мене обiкрали, так що я приiхав в Киiв без грошей”. До клопотання долучалася гарантiйна посвiдка вiдомого родича петента, також галицького закладника: “Ручу, що Михайло Свенцiцький з Батiєва Радехiвського пов. в Галичинi буде платити по 25 (двайцять п'ять) рублiв мiсячно одержану позичку в висотi 200 (двiста) рублiв. Киiв, 1 падолиста 1917. Д-р Iларион Свенцiцький, заложник м. Львова.

Отсею порукою зобов'язуюся платити запавшi довжнi рати М. Свенцiцького. I. Свенцiцький”.

11 квітня 1918 р. вже колишнiй бранець – Д. Вахнянин – повiдомляв родичам у Схiднiй Галичинi, що йому нарештi пощастило вирватися з табору⁹⁰ й дiстатися до Києва: “Я до 12-го лютого жив в лягрi полонених в Перовську – в Туркестанщинi. Життя було так невиносиме, що приходилось шалiти. Не було спромоги забити в який-небудь спосiб свобiдний час, голод дошкулював щораз бiльше [...], грошей нам не виплачували – а на жовнiрський харч перейти не дозволили, бо говорили: “Ви офiцери повиннi самi себе жити – i коли хочете їсти – iдiть на роботу”. Супроти цього не було иньшої ради – як виїхати iз Перовська. Др-ви Брикови i Людкевичеви удалося вирвати ся iз цього пекла легальною дорогою – а ми, прочi українцi – на всякi наші можливі старання, якi були без вислiду – мусiли лишитись nadalше у тiм лягрi. Для того я був обдер ся iз всього – а купити не було за що [...]. Тодi я задумав утiкати. З проф. Михайлюком (Чернiвцi, II гiмназ[ия]) пiдробив потрiбнi до утечi папери, купив солдатське убрання – i 12-го лютого вночi утiк. На дорогу позичив менi грошии надзарядца Дольницький [...] 100 корон, i я щасливо по 10 днях дуже небезпечної їзди прибув до Киiва. Якраз тодi, коли большевицькi банди заняли були Киiв – i розстріляли до 4500 Українцiв”.

Адресант iнформував рiдних, що по прибуттi до столицi України ним заопiкувалися земляки, якi прийняли його до себе на помешкання: “По прибуттi наших i нiмецьких вiйськ у Киiв – стало i менi краще житися. Домiв менi тепер вертати поки що неможливо – бо не пускають – бо, по-друге, наразi добре пождати ще якийсь час”. Учорашнiй бранець з гумором пригадував: “Єли би Ви мене видiли в убраннi росiйського жовнiра, змiзерованого, обдертого i зарослого – то перестрашилиб ся. Виглядав як бандит. Та це нiчого – тепер потрохи упорядкував ся, купив бiлизну i таке иньше. Поволi приходжу до себе”⁹¹.

* * *

Отже, галичани й загалом уродженцi захiдноукраїнських теренiв, яких доля закинула пiд час вiйни у Надднiпрянську Україну, не залишалися осторонь важливих, загальнонацiонального значення, подiй, котрi вiдбувалися тут з весни 1917 р., й брали активну участь у розбудовi нового українського життя. Вже пiд час першої української манiфестацiї у Києвi 19 березня 1917 р. серед iнших учасникiв святочного походу йшов цiлий вiддiл полонених українцiв з австрiйського вiйська, що символiзувало єднiсть українських земель пiд соборницькими гаслами. У тогочаснiй кореспонденцiї з цього приводу згадувалося: “Нашi браття-галичани, що трупом синiв своїх вкрили поля вiд Перемишля аж до Сибiру, а самi скуштували тут вiд царя-“освободителя” i тюрми,

і голоду, кличуть нас до боротьби своїм прапором, на якому стоїть: “Домагаймося всі за одного – еден за всіх вільної України!”...” Того ж дня до учасників маніфестації “від українців-галичан тепло та щиро” промовляв доктор Володимир Сабат⁹².

Упродовж весни й літа 1917 р. у Києві утворилася доволі численна колонія українців з Буковини й Галичини, члени якої брали найактивнішу участь у культурно-національному будівництві. За деякими підрахунками, на початку 1918 р. у місті нараховувалося лише 2 652 біженці з Галичини, не рахуючи інших категорій – адміністративно виселених, закладників, військовополонених.

Після повалення царату й звільнення з інтернування у Ярославлі 26 квітня 1917 р. до Києва прибув митрополит УГКЦ Андрей Шептицький⁹³. Під час перебування у місті владика двічі (28–29 квітня) зустрічався з керівниками Української Центральної Ради, відслужив панахиду у річницю смерті І. Франка, а також призначив одного з місцевих галицьких закладників – о. М. Цегельського – генеральним вікарієм для католиків візантійського обряду у центральних землях України⁹⁴. Наприкінці 1917 р. у Києві на Павловській вулиці було споруджено дерев’яну греко-католицьку церкву, першим парохом якої став вивезений царським урядом з Галичини як заручник панотець Микола Щепанюк (1883–1937). Яскраве свідчення про зустріч з душпастирем під час української маніфестації 19 березня 1917 р. залишив Д. Дорошенко: “Близько коло мене стояв о. Щепанюк, один з галицьких заложників. “А що, отче, – звернувся я до нього, – тепер Ви бачите, що таки існує українське життя в Києві?” У відповідь він мовчки стиснув мені руку. В його на очах брєніли сльози”⁹⁵.

Галицькі українці займали посади учителів українських гімназій, працювали як інженери, техніки, кооператори, газетярі, зміцнюючи своїми фаховими знаннями й національною свідомістю не надто численні лави української свідомої інтелігенції. Так, наприклад, вищезгаданий перемишльський педагог д-р Євген Грицак був лектором на літніх учительських курсах у Ладжині й Миргороді, а згодом працював викладачем 2-ї української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства та Архітектурного інституту у Києві й водночас співробітничав у Термінологічній комісії УАН⁹⁶. Студент Віденського університету Микола Шлемкевич (1894–1966), адміністративно висланий 1915 р. російськими окупантами до Сибіру, 1917 р. приїхав із заслання до Києва, де працював (1918–1919) секретарем редакції “Робітничої газети”. Після захоплення більшовиками Києва майбутній автор відомого публіцистичного есе “Галичанство” (1956) переїхав на Звенигородщину, де учителював у сільських школах, а 1919 р. повернувся до Галичини.

11 травня 1917 р. з м. Бугуруслана Самарської губернії до Української Центральної Ради у Києві був надісланий доволі типовий для галицьких бранців – інтелігентів й водночас напрочуд виразний лист з пропозицією послуг на шкільній ниві: “Підписані австрійські полонені офіцери – Українці; гімназіяльні учителі з Галичини і Буковини, бажаючи по силам своїм пособити справі скорійшої українізації середніх шкіл на території України, віддають свої услуги Сьвітлій Раді.

Кваліфікації їх такі:

1) Омелян Колодницький, від двадцяти літ учитель української мови і клясичної філології в Галичині, знаний лично Вп. Проф. Мих. С. Грушевському, який може про него уділити інформації,

2) Іван Новосельський, учитель клясичної філології і української мови,
3) Трифон Кійовський і Лев Добрянський, учителі фізики і математики в українських гімназіях Буковини. Всі названі, крім повної кваліфікації, мають по кілька літ практики в навчанню по-українськи своїх предметів”.

У листі також зазначалося, що “подібні услуги жертвує наш товариш учитель народний Григорій Кобилка”. Водночас звернення містило прикметне застереження, властиве тоді менталітету значної частини української галицької суспільності, все ще незбагнено лояльної щодо конаючої Австро-Угорщини: “Не можуть вийти в часі побуту в полоні поза рами, вказані обов'язками супроти австрійської держави, можемо пособляти справі українського шкільництва устроюваням відчитів з області наших спеціальностей в об'ємі вимогів гімназії”⁹⁷.

Провідники вітчизняного національного руху усвідомлювали нагальну потребу концентрації й використання на теренах Наддніпрянщини українських фахових кадрів, яких вочевидь бракувало за нових революційних умов й покликаних ними до життя численних українізаційних викликів. Тому керівництво УЦР та її структури неодноразово порушували клопотання перед Тимчасовим урядом щодо негайного переведення до українських губерній насамперед військовополонених австрійського війська української національності з фаховою освітою – педагогів, правників, видавничих працівників тощо.

Російська “демократія”, аж ніяк не зацікавлена у зміцненні позицій українського руху й вірогідному відокремленні “Юга России”, усіляко гальмувала виконання цих законних вимог. Так, 19 листопада 1917 р. начальник штабу Київського військового округу у відповідь на чергове таке клопотання повідомляв Генеральне секретарство справ освіти Української Центральної Ради: “По приказанию Командующего войсками округа, препровождаю при сем список учителей-галичан, которые будут вытребованы в Дарницкий лагерь (військовополонених. – Авт.); остальные вытребованы быть не могут. По прибытии в лагерь указанных в списке Вам будет сообщено”⁹⁸. Згаданий український список містив прізвища 36 осіб – назагал військових бранців: 20 професорів (викладачів) гімназій (серед них – І. Брик, Л. Добрянський, Т. Кійовський, О. Колодницький, Я. Ярема, політичний засланець Т. Біленький та ін.) та 16 народних учителів.

Лише 2 січня 1918 р. штаб КВО повідомив УЦР, що “Командующий войском висловив згоду на переведення в межі України взагалі всіх полонених вчителів-галичан з педагогічним досвідом, яких зазначено у Вашому зношенні”⁹⁹.

Але очевидно, що не лише на шкільній ниві працювали уродженці західноукраїнських земель, які за тих чи інших обставин опинилися на теренах колишньої імперії Романових у 1914–1917 рр. Ініціативі й близькій безпосередній участі інженера Івана Левинського (1851–1919) зі Львова, професора Львівської політехніки, депортованого 1914 р. російською окупаційною владою до Києва, завдячувало своє заснування й швидкий розвиток українське технічне товариство “Праця”. Коли почали творитися українські державні установи, чимало галицьких і буковинських українців заповнили штати їхніх урядовців¹⁰⁰.

Так, наприклад, згадуваний вже вище Данило Вахнянин, який працював у закордонному відділі безпартійного щоденника “Відродження” (видавався у

березні – грудні 1918 р.), одержуючи місячно 350 крб., у листі до рідних від 11 квітня 1918 р. не лише інформував їх про власні заняття, але й повідомляв про особисті враження від тогочасного київського життя: “Життя тут надзвичайно дороге, но все-таки живу на свободі, між своїми, приглядаюся творенню української державности – но і учу язики: англійський і французький. Коли воєнна заверуха промине і вияснить ся загальний горизонт, подумаю про свій поворот”.

Принагідно той же Д. Вахнянин ділився й своїми спостереженнями щодо кількості “українських мов”, котрі були в обігу у Києві на початку 1918 р., ніби попереджуючи цією жанровою замальовкою прийдешні галицько-наддніпрянські правописні дискусії 1920-х рр.: “Тут такий хаос при ужитті української мови в письмі і слові, що прямо бере розпука... Кожий диктує свою граматику – і уходить за знавця – а взяти яку-небудь часопись, то в ній знайдете, що кожда стаття є іншою мовою і орфографією писана. Тепер я дійсно не знаю, чи умію говорити і писати по-українськи, чи ні”¹⁰¹.

Іван Кедрин-Рудницький, який за доби Української Народної Республіки працював в освітянських інституціях¹⁰², пригадував ті “світлі й похмурі”, але вочевидь незабутні для нього часи: “Сам я працював тоді у міністерстві освіти, одночасно з Ігорем Федевом (пізніший голова Українського Студентського Товариства “Січ” у Відні, автор “Сина України”, помер у Канаді) провадив концесіоновані міністерством прилюдні курси українознавства, вперше знайомився з газетою, переводючи нічну коректу, одночасно цікавився студентським життям, – словом, провадив таке саме життя, як більшість молодих галичан, що в часі наддніпрянської революції металися на всі сторони, робили і морочливу незамітну працю, та “рух”, і не тільки матеріальною екзистенцією, але й цілою душею зв’язали себе з наддніпрянським тереном, на 100 відсотків акліматизуючись та “асимілюючись” до нього, та, з свого боку, по мірі своїх скромних сил, впливали на оточення”¹⁰³ (виділення наше. – Авт.).

Михайло Єремійв свого часу слушно наголошував, що ширше громадянство назагал непогано обізнане з офіційною історією УЦР – її відозвами, конгресами, маніфестаціями, з’їздами, універсалами тощо. Все це, за його словами, було блискучим та імпазантним фасадом, поза яким натомість тривала позалаштункова “чорна та невдячна” робота “жменьки відданих та скромних працівників, імена яких Лета історії поволі несе в повне забуття”. Отже, на думку мемуариста, “обов’язок тих, кого в той час хвиля революції піднесла на свій кипучий та зрадливий гребень, є направити цю хибу і згадати бодай одним тихим словом тих незнаних будівничих новочасної України, яких не згадує офіційна історія”¹⁰⁴.

Перераховуючи цих “відданих та скромних працівників”, той же М. Єремійв пригадував зокрема, як після проголошення Другого Універсалу (3 липня 1917 р.) в УЦР “була заведена стенографія під керівництвом галичанина Леонтовича, доброго фахівця, який колись стенографував у Львівському Союмі”¹⁰⁵. Той же автор наголошував на феноменальній працездатності голови Центральної Ради, який під час її засідань встигав писати резолюції, що мали ухвалюватися за підсумками обговорення, а ще частіше “правив на колінах коректи своїх численних писань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і які я йому дискретно передавав під столом”¹⁰⁶ (виділення наше. – Авт.).

Керівник друкарні часів УЦР, однопартієць М. С. Грушевського по

УПСР, член її ЦК, Іван Миколайович Лизанівський (1892–1937) народився у м. Золочеві (тепер Львівська обл.). Навчався у Львівському університеті (1910–1912). Упродовж 1910–1912 рр. був секретарем І. Франка, залишивши про це спогади¹⁰⁷. 1912 р. перебрався до Києва, працював під керівництвом М. С. Грушевського у редакції “Літературно-наукового вістника” та присвячував весь вільний час організації таємних студентських громад, згодом вступив до УПСР. Своє життя він зв’язав з Києвом, де “дуже скоро зжився з новим оточенням і зовсім акліматизувався”¹⁰⁸. З березня 1919 р. І. Лизанівський входив до складу Комітету охорони республіки, який діяв у Кам’янці-Подільському. З початку квітня 1919 р. – керівник Управління преси й інформації та виконувач обов’язків Держсекретаря в уряді Б. Мартоса¹⁰⁹.

Комендантом будинку Української Центральної Ради був уродженець Східної Галичини Григорій (Грицько) Штохмаль. 11 червня 1918 р., під час роботи ліквідаційної комісії у справах УЦР, його за невиразним обвинуваченням заарештувала німецька таємна поліція. Затриманий перебував у Лук’янівській в’язниці. Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни звертався з клопотанням до Австро-Угорського консульства у Києві “інтервеніювати у відповідних властей в справі прискіплення слідства, а коли нема ніяких законних причин до його задержання – то зробити заходи для його увільнення”.

Після Лютневої революції 1917 р. у Росії із заслання до Києва дістався – серед інших галичан – й колишній керівник книгарні НТШ у Львові Август Дермаль, який відтоді працював в українських видавничих інституціях. Після опанування теренів Наддніпрянщини російськими більшовиками йому, попри усі зусилля, не пощастило повернутися до Східної Галичини. 19 лютого 1922 р. він помер у Києві “з голоду та зимна”. Львівські колеги покійного зауважували у некролозі: “Як людина чесна й солідна, яка привикла жити тільки працею та трудом, не зміг він зжитися з дикими відносинами, заведеними большевицькою владою, опертими на висмоктуванню усіх сил людини, не даючи їй за те ніякого матеріального забезпечення. Не маючи також потрібних знайомостей у Києві, умер серед зими з біди й бруду й постійного недоїдання в силі віку, хоч, маючи фахове знання та володіючи мовами [...], міг іще довго працювати з користею для української культури”¹¹⁰.

Період, який настав після проголошення Акту Злуки Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки 22 січня 1919 р., започаткував новий етап національно-визвольного руху – творення Соборної України¹¹¹.

На ухвалення багатьох важливих політичних рішень впливали й ті уродженці західноукраїнських земель, які опинилися у державному апараті УНР після проголошення Акту соборності.

Згідно з ухвалами Трудового конгресу, на який з 593 депутатів, передбачених виборчим законом, прибуло 400 (в тому числі 36 репрезентували ЗУНР), до складу Директорії УНР 12 березня 1919 р. увійшов голова парламенту Західної області УНР Євген Петрушевич, хоча у роботі цього органу участі практично не брав, оскільки перебував у м. Станіславі – тодішній столиці ЗУНР.

Крім того, до складу уряду УНР увійшов ряд галицьких політиків. Заступником міністра зовнішніх справ у кабінеті В. Чехівського став син о. М. Цегельського – доктор Лонгин Цегельський (1875–1950), який з 11 листопада 1918 р.

був секретарем внутрішніх справ першої Ради державних секретарів ЗУНР. 1 грудня 1918 р. разом з Д. Левицьким він підписав у Фастові від імені Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР передвступний договір з Директорією УНР про об'єднання обох українських республік в єдину Українську державу. У складі делегації Наддністрянської України брав участь в урочистому проголошенні злуки ЗУНР з УНР та в роботі Трудового конгресу України. Після призначення 22 січня 1919 р. заступником міністра зовнішніх справ Української Народної Республіки упродовж січня – березня того ж року здійснив ряд дипломатичних місій до Австрії, Німеччини та Чехії¹¹².

Характеризуючи Акт 22 січня 1919 р. і значення цієї події як важливої віхи в історії українського “melting-pot’у” (“плавильного казана”), що витворював українську націю з регіональних, партикулярних патріотизмів (буковинських, галицьких, закарпатських, численних наддніпрянських etc.), д-р Лонгин Цегельський зауважував: “Українське соборництво Галичан, що було ідеологічного характеру, начитане з Шевченка та з Історії України, з “України ірреденти” Юліяна Бачинського, з “Самостійної України” Миколи Міхновського, з “Руси-України і Московщини-Росії” і т. д., стало ось тут, у Києві, чимось реальним і живим, бо переживаним кожним із делегатів, чи був він інтелігент чи селянин, Галичанин, Буковинець чи Клочурак з Мармарошу. Україна і Київ перестали бути лиш поетично-романтичною мрією. Вони стали дійсністю, частиною душі кожного галицького делегата. Галичани почули себе за одно з Києвом та з усією тут зібраною Україною”.

Вплив Акту Злуки українських земель на подальшу долю й світосприймання уродженців західноукраїнських земель був, за Л. Цегельським, визначальним: “Разом із Слобожанами, Полтавцями, Запорожцями, Низовцями, Подолянами, Поліщуками ще раз творили вони історію України – на Софійській площі, в Трудовому Конгресі, всеукраїнську історію! Йшли слідами Романа Самодержця та короля Данила, гетьмана Сагайдачного [...]. Зливалися свідомо та власною волею з головним руслом України, скріпляли його, впливали на його напрям. Це лишило печать на їхніх умах та серцях, на їхній свідомості. До Києва їхали Галичани; з Києва вертали Все-Українцями. Це впливало опісля – нераз і фатально – на їхню власну політику та долю. Під чаром соборности вони залишилися ними назавжди. Чар Києва – матері всіх городів українських, символу всієї України – був надзвичайний”¹¹³ (виділення наше. – Авт.).

Директором департаменту загальних справ Міністерства праці з літа 1919 р. був ще один галичанин – Мирон Вітошинський (1886–1920). Народився він у м. Збаражі на Тернопільщині. До 1917 р. служив хорунжим в австрійському війську. Згодом був повітовим комісаром у Збаражі, після об'єднання ЗУНР та УНР призначений делегатом Українського Червоного Хреста до Варшави. По дорозі до польської столиці 7 листопада 1919 р. заарештований у Тернополі. У в'язниці захворів на плямистий тиф й помер у тюремній лікарні 17 січня 1920 р. у 35-річному віці. Похований у Збаражі на міському цвинтарі¹¹⁴.

Військовополонені українці – вояки австрійської армії, як також і галицькі виселенці й закладники під час свого вимушеного побуту у етнічних російських губерніях імперії Романових чи на колонізованих росіянами її сибірських або середньоазіатських теренах, крім низки інших важких випробувань, мали складати іспит й на власну національну ідентичність. Адже вони

були для тубільного населення не лише підданими ворожої росіянам держави, отже – “просто” ворогами, але й на додачу ще й “мазепинцями” та “австрійськими сепаратистами” (за смаком – німецькою чи австрійською “вигадкою/інтригою”) – тобто неприятелими, так би мовити, подвійними. Відтак місцева людність у місцях їхнього вимушеного перебування не приховувала свого негативно-зневажливого і незбагнено зверхнього ставлення до бранців, усіляко принижувала їхні національні почуття.

“Жити нам дуже тяжко і трудно межі Великоросами, Татарями, Чувашиями та Мордвінами. Межі ними ми тратим то, що найдоросше кожній людині, се: рідну мову”, – згадували у листі від 17 (30) травня з м. Кузнєцька бранці Кость Бурштинський, Пантелімон Кравчук та Матвій Колодій.

Чужонаціональне оточення й питоменні риси автентичної російської культури викликали різке несприйняття вищезгаданого військовополоненого офіцера В. Падоха, який у своєму зверненні до Центральної Ради від 28 березня 1917 р. ладен був навіть проміняти свій “високий” адвокатський фах на професію землероба в Україні, аби лише вирватися з полону не лише буквального, але й духовного і мовного: “Як радо я би навіть землю орав мужикови, коли б тільки за се почув миле, ніжне, мельодийне українське слово, замість теперішніх грубих, всегда із венеричного словаря підібраних “истинно руских ругательствъ”. Як би я був щасливий, коли б прийшлося справді жити між своїм народом [...]” (виділення адресанта. – Авт.).

Подібні думки висловлювали не лише військовополонені галицькі інтелігенти – старшини й підстаршини австрійського війська. З меншою вправністю й не так досконало, як їхні освічені земляки, але тим не менше промовисто й виразно артикулювали майже ідентичні судження й бранці-стрільці. Так, військовополонені-українці (21 особа) з табору в Уфі скріпили своїми підписами звернення до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР (15 вересня 1917 р.) з такими недвозначними дезидератами: “Взагалі культура “руска” чи як там назвати, котрої ми негодни в правдивім образці Вам представити, мучить нас до того, що ми підносим голос просячи, щоб було нашому Правліню “Генеральному Секретаріятові” (УЦР. – Авт.) відомо, і просити поки мож скорійше подбати, щоб ми могли жити як люде, щоб наша праця в правді пішла на користь нашій Вітчизні Україні”.

Подальша анархізація/“революціонування” життя на теренах колишньої імперії Романових довела до краю становище військовополонених українців. Так, наприклад, благання про допомогу – “до помочи мені з тої Сибіри вирватись!” – й водночас крик відчаю зустрічаємо у зверненні до Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при УЦР колишнього народного учителя Михайла Лутчина з с. Усть-Уда, Балаганського уезда, Іркутської губернії (1 (14) грудня 1917 р.): “Тут жителі до нас відносяться дужо ворожо [...], до того нападають на нас [...] і 4-ох вже німців покалічили ножами. І говоряд, що, если би був мир, то всіх нас вимордують. Задля того ми є виставлені дужо на велике небезпеченство. Проте упрашаю Сьвітлий Комітет на ласкаві взгляди і мною заопіковатись, а тим більше забрати мене від тих декарів, там на Україну, межі свої люде!” (виділення наше. – Авт.).

Початок Лютневої революції 1917 р. у Росії не лише ініціював визвольні змагання українського народу у колишній імперії Романових, але й став серйозним випробуванням російської демократії її ставленням до розв’язання

“українського питання”. І цього іспиту російська демократія не склала, утворивши натомість у цьому відношенні “єдиний фронт” з загальноімперською реакцією.

Відродження України викликало на її теренах спротив чорносотенної російської реакції, негацію українства як явища з боку зайшого великодержавницького елемента, який побачив у цьому загрозу своєму упривілейованому становищу колонізатора. Як прикметний анекдот часу переповідає М. С. Грушевський у своїх мемуарах реакцію такого собі київського двірника (“представника сеї капосної категорії підполіції царського режиму”) на одну з перших національних демонстрацій у місті: “А это кто ж такие будут? – Украинцы. – И этих тоже корми...”.

Наведений фрагмент з київського життя весни 1917 р. супроводжувала емоційна репліка – рефлексія історика, що від дрібного, здавалося б, епізоду переходила до масштабного узагальнення: “Се обурення [...] паразита, що відростив собі череву на українських харчах і тепер в своїй бездонній ігноранції пошивав в паразити представників тої самої місцевої маси, на тілі котрої він весь вік паразитував, – воно віддавало, в формі грубішій і менш культурній, але вповні адекватній, як краплина води, зовнішній світ, настрої російської і зросійщеної інтелігенції України, і спеціально Києва, хоч якою культурною і соціально-розвиненою вона себе вважала! Сі адвокати, публіцисти, урядовці і “громадські діячі”, котрі весь вік свій, з діда і прадіда жились премією за обрусіння, в тій чи іншій формі, може, не завсїгда ясно уявляючи собі залежність від сеї премії своїх вигід, – тепер схвилювались і настобурчились, зачувши можливість їх утрати”¹¹⁵.

Негативне ставлення до українства з боку російського чорносотенства синхронізувалося зі зверхньо-зневажливим відношенням до національного відродження українського народу провідників російської демократії. Тогочасний лідер вітчизняного руху наводив на підтвердження цього специфічно-російського менталітету образне порівняння: коли, мовляв, “демократичного коня” кують “у всеросійському масштабі”, тут і якась “дурна українська жаба ногу наставляє!”¹¹⁶

Зрозуміло, що ставлення до національних вимог українського народу російського обивателя, який опинився на теренах України чи то в обозі царської колоніальної адміністрації, чи мігрував сюди внаслідок воєнних дій, було не лише беззастережно негативним. Частина російського елемента вимушено схилялася перед силою українського руху й визнавала його вимоги законними. Виразною ознакою часу були вищезгадані “стопудові москалі, що під час війни понаїжджали в Київ”, які вважали самозрозумілою й невідворотною прийдешню українізацію краю й конечність для себе вивчати/вивчити “малороссийское наречие”¹¹⁷.

Але назагал російський (“русский”) політикум виступав одноцільним фронтом проти українства та його легітимних вимог відмосковлення України. Активний учасник Української революції 1917–1921 рр. Віктор Андрієвський стверджував: “Відносини між українцями і московською демократією і недемократією тим менше надавалися до поліпшення, що з московського боку не тільки нічого не робилося в тім напрямку, а навпаки: неоднократні спроби з боку української соціалістичної демократії знайти стежку для обопільного порозуміння [...] зустрічалися недовірливо, а то й ворожо [...]. Поводження в тім напрямку москвинів, без різниці партій, було однаково цинічне: здавалося,

що вони не гості на українській землі, котрі повинні бути вдячні за той хліб, що від українського народу їдять, а, навпаки, хазяїни, які найпильніше доглядають за своїм добром і своїми слугами – українцями”.

Відтак, наголошував мемуарист: “Добро Росії, спасіння російської “найдемократичнішої” республіки, єдинство російського революційного фронту, – се були незмінні гасла, що до нудоти обридло нам їх слухати від ріжнопартиїних представників “братнього” народу. Про Україну, або українські інтереси з них ніхто не заїкався, а коли хто з українців насмілювався про те нагадати, то діставав нераз гостру відповідь від московсько-інтернаціональних “оборонців усіх покривджених і пригнічених”.

Ще добре, коли кінчалось на докорах в “шовінізмі”, а то українців обьявлялося просто зрадниками, які встромляють ніж в спину “російської революції”!”¹¹⁸ (виділення по тексту – В. Андрієвського).

За Отто Бауером, шкільна освіта – одне з найважливіших серед усіх національних питань, оскільки загальна національна освіта належить до найміцніших опор нації й має засадниче значення для передачі великих всеосяжних традицій, що скріплюють її єдність. У державі Романових шкільна система була й залишалася одним з найпотужніших органів російської соціалізації, а в українських теренах імперії на додачу вона слугувала ще й могутнім зняряддям денационалізації та національної дезінформації стосовно титульного етносу¹¹⁹.

Відтак тереном чи не найгострішого протиборства між українськими національними аспіраціями та колоніальною спадщиною царату стала шкільна справа; однією з найнагальніших вимог часу – українізація освіти (звісно, поряд і рівночасно з іншими сферами суспільного життя підросійської України) й організація нової української середньої школи. Це було надзвичайно складне завдання, оскільки політика Романових, що мала на меті цілковиту денационалізацію українців, головним зняряддям русифікації зробила середню школу (поряд із військом). Педагогами й директорами середніх навчальних закладів в українських губерніях призначали ледь не стовідсотково етнічних росіян, які ревно, не за страх, а за совість здійснювали москалізацію (зрозуміло, що така діяльність заохочувалася й урядово – фінансово).

Очевидно, що з початком Української революції численний загін педагогів-русифікаторів відчув загрозу своєму панівному становищу й усіляко гальмував українізацію школи. За характеристикою тодішнього Полтавського губерньського комісара освіти В. Андрієвського: “Москвини ж і москвофіли, як батьки, так і педагоги, з присущим їм чисто московським нахабством і безцеремонністю заявляли, що вони не потерплять заміни “вековой високой русской культуры і прекрасного русского языка – жаргоном Грушевського”...”¹²⁰

У боротьбі з відмосковленням шкільного навчання та у процесі створення національної системи освіти вельми поважну роль (поряд зі своїми східноукраїнськими колегами) відігравали й педагоги-галичани – колишні військовополонені, закладники й виселенці. Кожний з них привносив у справу розбудови української школи не лише власний професійний досвід, фахові знання, але й високий рівень національної свідомості й переконання, що кунктаторська тактика у проведенні українізації й невиправдано толерантне ставлення до педагогів-русифікаторів з боку керівників Центральної Ради завдають шкоди українській справі.

Так, наприклад, звертаючись з цього приводу до Української Центральної Ради у Києві, колишній директор української гімназії у Яворові, а тоді управитель – директор Першої української гімназії ім. І. Котляревського у Полтаві Іван Прийма¹²¹ писав 25 листопада 1917 р.: “На мою думку, українізацію в новій українській державі переводиться занадто поволеньки, з чого користають темні чорносотенні сили. Раз є держава українська, нехай же скрізь буде і власть і право і сила українська! А тим часом скрізь все дієся по-давньому, скрізь гомонить російська мова, скрізь урядоване по-російськи! Треба було доконче визначити час, в яким повинна замовкнути і мова російська і зникнути російське урядоване! Інакше українізація не переведеся і за десять літ! Бо і на кого ж то ми оглядаємося, з ким рахуємося, над ким милосердимосся?! Чи може не над тими, що катували нас віками, що хтіли нас згладити з лиця землі і ще й тепер хтіли би нас зробити своїми підніжками?”

І далі, підсумовуючи вищенаведений гіркий досвід (в тому числі і власний) спілкування з російською “демократією і недемократією” (В. Андрієвський) з українських питань, зокрема й українізації освітньої галузі, відомий галицький педагог й водночас один з піонерів національної школи на Полтавщині наголошував: “Грубо помиляєся той, хто думає, що нарід російський бажає нам добра! Ми мали вже нагоду і тепер пізнати его любов і прихильність. Та дарма! Шкода про се і говорити. Хочу ще сказати слово за найважливішу справу, за наші школи. Ту зроблено і робиться великий промах! Всі, навіть найряніші москалі та кацапи були певні, що школи будуть відразу українізовані. Коли ж наш секретаріят просвітний забавився в якусь неоправдану й шкідливу гуманність, тоді всі підняли голову, а українцями почали робитися боягузи, шкаралупники, а навіть чорносотенці, котрі тепер навіть мають відвагу говорити, що ще справа українська писана вилами на воді. Се вже вивоз і провокація безлична!

Всякими інспекторами та директорами шкіл є люди, що явно були нагороджувані за русифікацію, а тепер удають українців і, де можна, нажирають українців [...]. І багато є таких, що дрожать о свою шкіру та йдуть з ними і проголошують ідею якоїсь мови полтавської, чернігівської, шевченківської, гринченківської, коваленківської та бог знає ще якої. Сміх і ганьба”.

Наприкінці свого звернення управитель 1-ї української гімназії у Полтаві закликав кийвських керівників національної освітньої галузі до рішучих дій у напрямі українізації освіти, наголошуючи, що у зволіканні – небезпека для молодого відродженої держави: “Тому наш Генеральний Секретаріят мусить справу рішати скоро і безвзглядно. Всі школи повинні бути зукраїнізовані вже в сім 1917/18. Се має бути закон! І про се мають довідатися всі інтересовані. До роботи треба покликати всі способні і свідомі українські сили. Всіх інспекторів і директорів ворожих або індеферентних для української справи замінити другими людьми. Най на вільній Україні бодай тепер не буде кордонів, які поставили були наші вороги!

У нас нарід великий і людий до роботи багато, тільки треба їх повишуквати і покликати! Тільки не тратити часу і не зволікати, бо *in mora periculum!*

Crescat, vivat, floreat libera Ukraina!” 122...

Доба Української Держави ще більше загострила протистояння українського національного руху з російськими та промосковськими елементами, які мали ледь завуальовану підтримку гетьмана П. Скоропадського й, у свою

чергу, слугували йому надійною опорою. Притчею во язицех стала поведінка московського чорносотенного офіцера, що, тікаючи від більшовиків, отаборилося у Києві й уславилося антиукраїнськими вихватками.

Тодішній усусус і початкуючий актор Йосип Гірняк так пригадував першу зустріч з “матір’ю міст руських” 1918 р.: “Золотоверхий Київ – свята мрія кожного юнака галицької землі ще з шкільних часів – приголомшував своєю красою, святими храмами, монастирями, печерами Лаври, історичними пам’ятками... чужою мовою і чужими людьми, ворожими до пробудженої країни [...]. Мій слух уловлював іронічні завваги російською мовою на адресу людей, які з нагоди Володимироваго празника нарядились у святкові національні одяги та гомоніли своєю рідною мовою [...]. По всьому золотоверхому Києві гули могутні дзвони, Божі пісні і... чужа російська мова. Тільки де-не-де якась селянська душа проронить рідне слівце [...]. Кругом мене гула російщина”¹²³. Усусусівська мазепинка й синьо-жовта стрічка на комірці однострою мемуариста викликали хамську репліку зустрічних російських офіцерів, ряджених під українських старшин: “Оце такі гетьманські лицарі оновленої України? Їм, бачиш, не всмак “галічанская сволоч” [...]. Мій ентузіазм від першої зустрічі з киянами обвіяли холодні тумани. На сторінках шкільних підручників історії України, в романах з минулого інакше виглядала наша “обітована земля”...”¹²⁴

Зрозуміло, що “контакти” західноукраїнських інтелігентів з колоніальною спадщиною царату в Україні, провідниками русифікації та її агентурою не були назагал безконфліктно-споглядальними. Навпаки, галичани у Наддніпрянській Україні виступали активним чинником дерусифікації. Наприклад, В. Андрієвський пригадував про намір галичан – слухачів літніх учительських курсів у Києві – після панахиди по гетьману І. Мазепі й під час присвяченої його пам’яті урочистої маніфестації (10 липня 1918 р.) збити з монумента Б. Хмельницькому на Софійському майдані столиці ганебний напис – подяку “єдиной і неделімой Росії” цій контрверсійній постаті вітчизняної історії за прилучення України до Московщини. Лише щільний кордон озброєних німецьких вояків довкола пам’ятника завадив реалізації цього задуму¹²⁵.

Маркантний епізод антагоністичного зіткнення на побутовому рівні російськи-імперського (колонізаційного й зверхнього щодо українства) та українського начал подає у белетризованій мемуарній замальовці Борис Антоненко-Давидович, сам активний учасник Української революції 1917–1921 рр. У серпні 1918 р., за доби Української Держави, “на харківському вокзалі, де скрізь тільки українські написи”, мемуарист спостерігав таку сценку: “До квиткової каси, карбуючи крок, підійшов сотник – галичанин з усусів.

– Прошу дати квиток другої кляси до станції Київ.

Манірна пані з пишною зачіскою і тонкими мармуровими пальцями, яка, не знати чому, взялась працювати касиркою, скривившись, відповідає:

– Я не понимаю по-украински.

Та в сотника душа не з лопуцька, щоб він так ото потурав “кацапці”, яка, без сумніву, стоїть за “единую, неделимую” і проти всяких там “украинских глупостей”. Сотник щільніше тулиться до віконця й роздільно проказує:

– Прошу... дати... квиток... другої кляси... до станції Київ.

– Я же сказала: не понимаю по-украински, – не піддається й пані касирка. Недбалим рухом вона поправляє зачіску, і на пешеній руці поблискує діамант. Сотник, як не перерветься з люті, але ще стримує себе і, скрегочучи

зубами, проказує знову, пояснюючи на мигах:

– Прошу... один квиток... один... другої кляси... до Києва.

– Странно! Сказала же: не понимаю! – і собі вже обурюється касирка, аж одвернулає сердито набік.

– Ну так поцілуйте мене в... – сотник закінчує крутим, недрукованим слівцем, запозиченим з відомого листа запорожців до турецького султана, і, всунувши голову у віконце, питає густо зашарілу, зниківілу касирку:

– Тепер зрозуміли, прошу вас? – Після цього сотник одразу ж, немов перевтілюючись, чітко прикладає долоню до дашка мазепинки й елегантно віддає шану:

– Кланяюсь! – хвацько клацає закаблуками й зникає метеликом, так і не взявши квитка”¹²⁶.

Уродженці західноукраїнських земель, які у роки Визвольних змагань мали вплив на ухвалення урядових рішень, також скеровували свої зусилля для пришвидшення деколонізації/дерусифікації національної території. Так, уже за часів Директорії УНР команда Корпусу Січових Стрільців видала наказ, згідно з яким усі російські написи по Києву мали бути оперативно замінені українськими. Ця законна вимога, на жаль, наразилася на критику з боку шанованого вітчизняного публіциста й політика С. Єфремова, який виступив з критичною статтею з приводу цього розпорядження, мовляв, “малих Петрів Великих” на шпальтах української “Нової Ради”. Відповідаючи на критичний закид відомої в українських колах особи, О. Назарук слушно зауважував: “Шановний український письменник не хотів бачити того, що довге й страшне насильство чужої влади спричинило те, що столиця української держави мала чужий вигляд, який разив до неможливості око й думку кожного українця, що не виріс під царським обухом”¹²⁷.

Аналогічну оцінку цього ж епізоду зустрічаємо й у мемуарному нарисі Б. Антоненка-Давидовича з прикметною характеристикою С. Єфремова та його інтелігентської нехоті до того, що нині одержало назву “позитивної дискримінації” і є цілком ліберальною і загальноприйнятою світовою практикою¹²⁸ – цілеспрямовані підтримчі дії стосовно історично упосліджених й соціально маргіналізованих за царату (і згодом советського режиму) української мови і культури і відповідно – наголошення на окупаційному/імперському статусі російського мовно-культурного домінування на українських теренах: “Своєю вдачею Єфремов був еволюціоніст, а не прибічник крутих радикальних заходів. Коли в січні 1919 р. з наказу директоріанського коменданта Києва Є. Коновальця всі вивіски в місті мали бути протягом трьох днів перемальовані по-українському, Єфремов у газеті “Нова Рада” виступив з іронічною статтею “Маленькі Петри великі”, де висміював намагання коновальцівських січових стрільців за три дні українізувати Київ. Так само він був проти примусової українізації середньої та вищої освіти на Україні, вважаючи, що цього треба доходити повільним шляхом пробудження національної свідомості зросійщених мас, а не примусом”¹²⁹.

Призначення на різноманітні державні посади в УНР уродженців західних теренів національної території не зменшило різновекторності й суттєвих розбіжностей поміж політичним керівництвом двох українських урядів – Української Народної Республіки та ЗУНР-ЗОУНР. З часом вони лише побільшувалися. Причин для цього не бракувало (східно-західний дуалізм, труднощі з координацією протипольського й протимосковського фронтів тощо)¹³⁰.

Але навіть кардинальні розходження між політичною елітою Сходу й Заходу України доби Національної революції 1917–1921 рр. неспроможні заперечити той факт, що “галицькі визвольні змагання влилися “беззастережно й безповоротно” в одне всеукраїнське політичне річище”¹³¹. Активний учасник подій й один з перших історіографів Української революції П. О. Христюк (1890–1941) авторитетно зауважував щодо ролі галицького чинника у житті Наддніпрянської України після відходу УГА за Збруч: “Поза офіційними стосунками, відносини між Галичанами й Наддніпрянцями були цілком добрі. Багацько галицької інтелігенції стало до праці в міністерствах та в комісаріятах на провінції. Відносини між галицькими й наддніпрянськими козаками були якнайкращі. Відносини між галицьким військом і населенням (селянством) були також гарні [...]; селянам імпонувала дисциплінованість галицького війська, і вони шанували його за “порядок”...”¹³²

Аналізуючи добу Української революції 1917–1921 рр., І. Кедрин зауважував, що щойно вона “створила українську націю в модерному розумінні, себто з дійсним знанням, хто вона і чого хоче, до чого змагає, за що бореться”¹³³. Й винятково важливу роль у цьому відношенні відіграла співпраця, співділання наддніпрянців і галичан (ширше – усіх західних українців) задля спільної мети – творення соборної України. На прикладі змішаного (західно/східноукраїнського) мілітарного формування, яким були київські Січові Стрільці (1919 р. у Корпусі СС до 40 % особового складу становили наддніпрянці), це виявилось надзвичайно виразно¹³⁴.

Той же безпосередній учасник подій та їхній пізніший проникливий дослідник-аналітик особливо наголошував (1958) на винятковому значенні 1917–1918 рр. як горнила в історії вітчизняної політичної думки, в якому перетоплювались: “Романтичний патріотизм із неясним уявленням рідної волі, неясна австрофільська концепція самостійної України, сфедерованої з двома частинами наддунайської монархії під скипетром Габсбургів, автономізм галичан, який до 1 листопада 1918 р. не виходив поза межі поділу [...] “королівства Галичини і Льодомерії з великим князівством Освенцімським і Заторським” на західню польську і східню українську частини, свідомо чи хай навіть підсвідомо віра у спільність української свободолюбної ідеології з російським лібералізмом, особливо ж з російським соціалістичним табором, – віра в можливість “договоритись” з російською демократією, – автономізм в межах російської держави. Усі ці й їм подібні течії, що ще глибоко нуртували в добі українського національно-політичного примітивізму, перетоплювались в горнилі української революції у виразний світогляд державницького самостійництва”¹³⁵.

Перша світова війна стала важливою віхою у справі досягнення ідейної консолідації української нації, важливим етапом вітчизняного державотворення й забезпечення соборності українських територій. Кілька століть відносно спокійного життя українського етносу під владою чужоземних держав не змогли цілковито приспати його животворчого духу, прагнення до вільного етнокультурного та самостійного політичного розвитку. Народ, розділений на окремі сегменти державними кордонами кількох країн, кожна з яких по-своєму прагнула його асимілювати, обернувши чи то на “тирольців Сходу”, чи на “самоотверженних малороссов” (“gente Ukraini, natione Russi”), попри все, зберігав відчуття єдності та братерства. Непересічну роль відіграла у цьому процесі збереження національної ідентичності й пробудженні

національних почувань вітчизняна інтелектуальна еліта, яка не лише продукувала твори, що в них наголошувалося на тисячолітній історичній тягlostі існування українського етносу, але й накреслювала національні соборницькі дедидерати.

Перша світова війна сколихнула національні почування як підросійських, так і підавстрійських українців, примусила боротися не лише за власне виживання як окремого етносу, але й виразно артикулювати свої політичні вимоги щодо створення Соборної Української держави, яка б об'єднувала в одних державних межах усі українські етнічні території.

Війна “націоналізувала” українців, яких мобілізували до війська поліетнічних Російської та Австрійської імперій. Щоденне окопне й тилове спілкування з представниками інших етносів сприяло усвідомленню власної національної ідентичності, особливо “завдяки” насмішкам, упередженому ставленню чи відвертій ворожості на національному ґрунті (що було поширеним явищем і в російській і в австрійській арміях). З іншого боку, “їхнє” військо іноді здобувало території противника з населенням, яке розмовляло тією ж самою мовою, мало майже тотожні традиції й звичаї, що й “визволителі”/окупанти¹³⁶. Окупаційна політика царату у Галичині стерла межу між цивільним і військовим світом, а рівночасно – між Австрійською та Російською імперіями. Тимчасова російська окупаційна адміністрація висилала десятки тисяч осіб з теренів західного прикордоння, тобто з тих регіонів, мешканці яких (австрійські піддані) мали найбільше досвіду цивілізованої національної політики, до внутрішніх провінцій (губерній) імперії. Тим самим вона несамохіть сприяла тісним контактам галицьких українців з українцями імперії Романових. У кінцевому підсумку, як це не парадоксально, саме царат й російські націоналістичні організації такими діями значною мірою спричинили/уможливили вибух Української революції навесні 1917 р.¹³⁷

Отже, екстраполюючи думку І. Лисяка-Рудницького щодо подій вітчизняної історії після вересня 1939 р. на часи Першої світової війни, коли вперше виник феномен масової конфронтації східно-західної української ідентичності, можемо стверджувати, що такі безпосередні “тисячні особисті контакти між уродженцями східно-осередніх та західних земель” України вочевидь прискорювали кристалізацію національної ідеї й сприяли процесові “інтеграції нової збірної свідомості українських мас”¹³⁸.

Тяжке воєнне лихоліття, різноманітні утиски національних прав з боку російського окупаційного режиму та нехтування українськими вимогами з боку династії Габсбургів переконували галицьких українців у необхідності об'єднання зусиль всього українського народу у боротьбі за власну незалежну державу. Революція в імперії Романових й повалення російського царату під впливом поразок у Першій світовій війні дали можливість українському рухові від нелегальних і напівлегальних форм діяльності перейти з утворенням Української Центральної Ради до щораз відвертішого артикулювання власних національних вимог й проведення систематичного діалогу з представниками Тимчасового уряду. Логіка революційних подій іманентно провадила український рух та його провідників від несміливих автономізаційних ідей, котрі планувалося втілити у життя винятково у складі “демократичної” Росії, до проголошення незалежності Української Народної Республіки у січні 1918 р.

Події Першої світової війни викликали не лише пересування на театрах

воєнних дій сотень тисяч військових (в тому числі на українських теренах), але й водночас спричинили примусову міграцію десятків тисяч цивільної людності (біженців, виселенців, закладників) з території Східної Галичини, Буковини й Закарпаття на Схід – до українських губерній Російської імперії, до етнічної власне Росії та Сибіру.

Спричинена царатом, “Галицька Руїна” 1914–1917 рр. не лише була “європейським скандалом” (П. Мілюков), але й актуалізувала західноукраїнське питання, поставивши його у центр уваги вітчизняної суспільно-політичної думки. Всебічному обговоренню цієї проблеми, у свою чергу, сприяли сотні західноукраїнських інтелігентів, котрі в якості військовополонених, виселенців, заручників чи біженців потрапили на терени Наддніпрянської України, діставши щасливу, хоча й несподівану нагоду активно спілкуватися зі своїми східноукраїнськими колегами, що сприяло поживленому обміну думками, виробленню політичних програм й виразнішому артикулюванню загальнонаціональних дезидератів. Завдяки цьому, очевидно, багато асимільованих підросійських українців заново відкрили власну етнічну приналежність¹³⁹. Невдовзі від формулювання ідейних постулатів національного руху під австрійською чи російською займанщиною західно- та східноукраїнська інтелігенція перейшли до практичної участі у подіях Української революції 1917–1921 рр. та будівництві національної державності.

Характеризуючи західноукраїнську (галицьку) “інтервенцію” на теренах Наддніпрянської України тих часів, Л. Цегельський цілком слушно наголошував: “Київ і Україна вперше усвідомили собі, що таке Галичина, чим вона є для України – а саме, що вона не тільки якась там західня окраїна, але кузня української політичної думки, культурний міст до Заходу, лябораторія свідомого українства та ідеї української соборности.

Здається, що від часів, як Галичанин Петро Конашевич Сагайдачний у Києві, на Подолі, фундував Братську школу, а Галичани-професори [...] організували її (около 1615 р.), не було такої “інвазії” Галичан у Києві й такого напливу галицького духа – зрівноваженого, зрілого, організуючого, консервативного, сильно національного, державницького, всеукраїнського духа. І Кияни, здається, зрозуміли значення цієї галичанської інвазії та піддавалися їй. Наче відчули, що оці Галичани мають якесь національне післанництво: заціплювати, скріпляти та оформлювати ідею української державности та соборности”¹⁴⁰.

Зауважимо, що “національне післанництво” галичан (за Л. Цегельським) знайшло сприятливий ґрунт у Наддніпрянській Україні, яка вражала уродженців західноукраїнських земель не лише масштабами, але й несподівано високим націо- й державотворчим потенціалом, рівнем національної свідомості й кількістю людей, які ідентифікували себе українцями.

Відтак українські соборницькі дезидерати з надбання лише жменьки вітчизняних інтелектуалів, як це було ще напередодні Першої світової війни, пішли у маси, заволодівши свідомістю сотень тисяч українців, й дали потужний імпульс процесові формування політичної української нації, який вже не спромоглася надалі зупинити навіть така антигуманна форма іноземної окупації, як російська комуністична (віддамо їй “належне” – вона робила усе, аби, якщо не зупинити, то принаймні притлумити цей процес, не зупиняючися перед цілеспрямованим знищенням мільйонів українців).

На кожному із цих етапів національного державотворення під час і під впливом подій Першої світової війни наддніпрянці й галичани прагнули до спільної стратегічної мети – створення незалежної Соборної Української держави, де б вони мали рівні можливості культурного розвитку і громадянські права.

¹ Див.: Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю. Зайцев. - Вид. 3-тє, перероб. і доп. - Л., 2002. - С. 229.

² Див.: Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. - К., 1994. - Т. 2. - С. 60. З новітньої вітчизняної історіографії питання див., зокрема, цікаву розвідку Я. Грицака "Яких-то князів були столиці в Києві?..": До конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830-1930-ті рр. // Україна модерна / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. досліджень. - Л., 2001. - Ч. 6. - С. 77-95.

Не все так однозначно погано й з національним усвідомленням східних українців того часу. На 1890-ті рр. припадають у Наддніпрянщині початки політичних партій та партійної диференціації. Знаменним був дебют українства на парламентській арені: перша та друга Держ. Думи Рос. імперії (1906; 1907) мали доволі потужні укр. громади (відповідно 45 і 47 депутатів). Вони, хоча й не розвинули ширшої діяльності внаслідок швидкого двократного розпуску парламенту царом, засвідчили прагнення населення України, за умов вільного волевиявлення, підтримувати власних кандидатів та укр. виборчі програми (у другій Думі навіть постала окрема укр. фракція, що підготувала низку законопроектів). На рубежі ХІХ - ХХ ст. до вітчизняної суспільно-політичної термінології входить прикметне поняття "національно свідомо людина", яке стало загальноживаним і стосувалося назагал інтелігентів (але не лише їх) (Див.: Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ - ХХ ст.: соціально-політичний портрет. - К., 1993. - С. 24-25).

Революція 1905-1907 рр., покінчивши з найгіршими формами легальної дискримінації селянства, уможливила укр. селу пробудження до модерної політичної свідомості й віднайдення себе в укр. національній ідеї. Навіть за обмеженого рос. конституціоналізму, села й містечка України швидко вкрилися мережею самодіяльних громадських організацій - кооперативів, "Просвіт" тощо, що стали водночас осередками й опорними пунктами національного руху. Головним пропагандистом національної ідеї в аграрному секторі виступив своєрідний суспільний прошарок сільської інтелігенції - кооператори, народні учителі, агрономи, фельдшери. За походженням селянські сини й доньки, які жили одним життям з селом і користувалися його довірою, за словами І. Лисяка-Рудницького: "Вони мали великі можливості духовного впливу, що з ними не могли конкурувати не тільки царська адміністрація, але й чужі російські партії. Люди цього середовища своє власне національне усвідомлення здебільша завдячували таємним патріотичним студентським гурткам по університетах, учительських (а почасти й духовних. - О. Р.) семінаріях і навіть гімназіях. Таким чином українська національна свідомість, промінуючи з малесеньких первісних вогнищ, що ними були Громади другої половини 19 ст., за посередництвом сільської інтелігенції розливалася щораз ширше й ширше в народі" (Див.: Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. - К., 1994. - Т. 1. - С. 185).

Попри наявність блискучих історіософських есе І. Лисяка-Рудницького й окремих розвідок сучасних авторів, у цій царині ще й до сьогодні вочевидь бракує конкретно-історичних досліджень.

Принаймні відомий вітчизняний політик і державний діяч Микола Ковалевський (1892-1957), який у 1915-1916 рр. працював в укр. кооперації на Полтавщині, принагідно згадував, унаочнюючи узагальнення І. Лисяка-Рудницького, що серед сотень селянських діячів і кооператорів, яких він зустрічав, траплялися й такі, "які стояли на дуже високому рівні української свідомості". Він же наводив приклад одного з "найглухіших сіл Полтавського повіту", де познайомився з селянином, який "не хотів виховувати своїх двох синів в російській школі і вислав їх до української гімназії в Галичині" і з гордістю показував мемуаристу "по-українськи писані листи, які він діставав від своїх хлопців зі Львова". Хоча й були це одиниці, які вирізнялися на загальному тлі, але національно свідомі українці траплялися і по "найглухіших селах" Сх. України і кількість їх зростала з року у рік (Див.: Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. - Інсбрук, 1960. - С. 222).

³ За оцінкою сучасного культуролога й політолога: "Фактично боротьба за національну емансипацію України, її визволення з-під російського мовно-культурного, політичного та економічного домінування триває, і химерні коливання української "багатовекторності" є всього лиш частковим виявом цієї глибинної, сутнісної боротьби" (Див.: Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. - К., 2003. - С. 188).

⁴ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // Львів: Історичні нариси. - Л., 1996. - С. 304-306.

⁵ Цит. за: Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. - Л., 2000. - С. 75.

⁶ Див., напр.: Расевич В. Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність вживання національної назви "українці" // Україна в минулому. - К.; Л., 1994. - Вип. 5. - С. 172-180; Уська У. Спроби впровадження етнічної назви "українці" в офіційне діловодство Австро-Угорщини (1914-1918) // Наукові зошити іст. ф-ту Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка: Зб. наук. праць. - Л., 2001. - Вип. 4. - С. 153-159; та ін.

⁷ Секретный донос полтавского губернатора Багговута Министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним / Коштом Полтавской кооперации. - Полтава, 1917. - С. 3, 6.

⁸ Жандармський документ наголошував: "В Малороссии у Грушевского очень много приверженцев-мазепинцев. Во Львове и Криворовне (місце розташування вилли історика у Карпатах. - Авт.) Грушевский давал приют убежавшим из России и проживающим нелегально здесь мазепинцам и польским социалистам-революционерам и террористам [...]. Вообще Грушевский как в Галичине, так и в Малороссии пользовался огромным авторитетом и имел сильное влияние" (Див.: Єфремов С. До історії "Галицької Руїни" 1914-1915 рр.: В жандармському освітленні // Україна. - 1924. - Кн. 4. - С. 141-142).

⁹ Ірчан М. В бур'янах: Спогади // Ірчан М. Твори: В 2-х т. - К., 1987. - Т. 2: Спогади; Повісті; Новели; Оповідання; Публіцистика / Упорядкув. М. М. Острика. - С. 73-74.

¹⁰ Однополчанин М. Ірчана з Легіону УСС пригадавав інший, але не менш виразний епізод фронтового життя, коли діалог між вояками-українцями налагоджувався попри колючий дріт, що розділяв ворогуючі сторони: "Річка Ценівка під Куропатниками, коло Бережан, ділила Австрію від Росії, а нас - Усуєусів - від Васильківського полку [...]. Була темна, весняна ніч. Наші сторожі, що скривалися за розбитими хатами над річкою, раз у раз світили ракетами, щоб де не підкрався ворог [...]. - Гей! Славні Українські Січові Стрільці! - дужим вигуком протяв хтось тишу як ножем. - Послухайте-е-е!!

Стійки в наших окопах нащупили вуха. Що таке? Голос із ворожих окопів - як з другого світа. А голос знову:

- Славні Українські Січові Стрільці, чи чуєте?

Хтось із наших:

- Чуємо! Чого хочеш?

- В Петрограді революція. Нема вже царя, що душив Україну! Ми скинули його.

По наших окопах пішло шепотом недовіря. Бреше москаль! Хоче нам замилити очі! Старшина, що мав нічну службу, побіг лучним ровом на долину, до перших застав.

"Москаль" вичув недовіря, бо зараз додав:

- Завтра ви довідаєтесь із часописів - нині я вас повідомляю. Слухайте, Українські Січові Стрільці! Що не вдалося Хмельницькому, Мазепі, те вдалося нам. Нема царя, а є вільна Росія і вільна Україна. Стрільці, чи далі будете служити мадярам і німоті? Чи не краще получитися з нами і врешті злучити всі землі в одно!?

В що? - крикнув старшина, що сидів уже при заставі.

- В одну Україну! [...]

Мі вірили і не вірили. Може, правда, може, підступ, і ждали дня.

Раненько, тільки розвиднілось, ми повірили:

Над окопами українського Васильківського полку маяв червоний прапор російської революції [...]" (Див.: Галактіон Чіпка. В темну ніч революції // Діло. - 1937. - 7 берез. - Ч. 50. - С. 13).

¹¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. - С. 191-192.

¹² Про страти цивільного укр. населення у перший період війни австр. влада не повідомляла. Лише 1917 р., коли питання про звітства 1914-1916 рр. стали предметом обговорення у парламенті, було названо деякі приблизні цифри: 60 тис. повшених і розстріляних, 100 тис. відправлених до таборів (Див.: Осечинський В. К. Австрійський військово-поліцейський терор в Галичині під час Першої світової війни // Наукові записки Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. - Л., 1957. - Т. XLIII. - Серія історична. Вип. 6. - С. 70; Макаруч С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. - Л., 1983. - С. 58; Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // Львів: Історичні нариси. - С. 307; та ін.). За іншими (вірогіднішими) свідченнями, було убито 36 тис. укр. цивільного населення й стільки ж загинуло в австр. концтаборах (Див., напр.: Нагаєвський І. Іс-

торія Української держави двадцятого століття. - К., 1993. - С. 58).

¹³ Див.: Попик С. Д. Українці в Австрії 1914-1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. - К.; Чернівці, 1999. - С. 98-99.

¹⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). - Л., 1923. - Ч. 1: Галицька Руїна 1914-1917 рр. - С. 28.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: В 2-х т. - К., 2002. - Т. I: Доба Центральної Ради. - С. 41.

¹⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 20.

¹⁷ Там само. - С. 32.

¹⁸ Див.: Бахтуріна А. Ю. Політика Російської імперії в Восточній Галиції в годы Першої мирової війни. - М., 2000. - С. 91, 95.

¹⁹ Див.: Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. - С. 309.

²⁰ Малицька К. На хвилях світової війни: 1. Львів за російської окупації // Діло. - 1937. - 27 берез. - Ч. 67. - С. 3-4.

²¹ 24 квіт. 1915 р. околдочний наглядчак м. Любачева склав протокол дізнання в справі про конфіскацію забороненої літератури в "українофіла Дмитра Мудрецького", студента-правника Львів. ун-ту. Серед вилученого були: календар "Свобода" на 1914 р., виданий спілкою "Діло"; 2-й том закордонного, забороненого в Росії видання "Кобзаря" Т. Шевченка; три номери газети "Діло", "мазепинського" видання спілки "Діло"; два ювілейні листки віршів Т. Шевченка; брошура М. Лозинського "Українофільство і москвофільство"; та ін. (Див.: Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні - червні 1915 р.: За матеріалами ЦДІА України у Львові // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук. конф., організованої НТШ у Польщі, 24-25 черв. 1994 р., Перемишль / Під ред. С. Заброварного. - Перемишль; Л., 1996. - С. 165).

Інший сучасник, львів'янин, а невдовзі галицький закладник у Києві, не без гумору пригадував прикметну ознаку життя міста Лева за московської окупації: "Вояки російської армії шукали у Львові за двома забороненими речами: за "Кобзарем" і горілкою" (Див.: Рудницький Мих. Перші революційні подуви // Діло. - 1937. - 27 берез. - Ч. 67. - С. 5).

²² Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. - С. 308-310.

²³ Томашівський С. Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. - 2-ге вид. - [Відень], 1915. - С. 29-30.

²⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 21, 32.

²⁵ Д. Дорошенко наголошував, що взагалі не існувало жодного права, критерія або системи, аби піддати конкретну особу репресіям. Принцип був один - якщо людина відома як "мазепинець", то "хапай її і висилай": "Коли взяти на увагу, що місцева адміністрація, всі оті повітові начальники й помічники, набрані міністром внутрішніх справ Маклаковим для Бобринського з-поміж провінціальної поліції, була сама наволоч, просто-таки карні елементи, для котрих не було нічого святого, ніяких мотивів, як тільки вислужитись і нажитись, то можна собі уявити, скільки страшної самоволі й надужить творилось спеціально на полі переслідування "мазепинців". Не дурно граф Бобринський, найвищий шеф цієї зграї, сам атестував цих своїх співробітників, як "худшие элементы, подонки российской полиции!". Аналогічної "якості" були й православні попи, відряджені до окупованої Східної Галичини "навертати уніатів": "По українських епархіях в Росії було пущено заклик: хто з священників хоче на нові й дуже вигідні парафії в "новонаверненій" Галичині? І все, що було найгіршого серед нашого попівства, всі п'яноги, сутяги, хабарники, роспусники й просто авантюристи, яким не сиділось вдома, або які були під духовним судом за різні свої "подвиги", все це хмарою посунуло до Галичини, слідком за ісправниками, становими приставами й стражниками". Очевидно, що й ці православні батюшки долучалися до видалення з опановуваних ними теренів конкурентів - кліру й пастви греко-католицької церкви (Див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 33-34, 40).

²⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 49757, т. 3, арк. 127-128.

²⁷ А. Дermalь народився 19 квіт. 1874 р. у Чернівцях, у ремісничій родині. Батько - німець, мати - українка. За конфесійною приналежністю - греко-католик. З 1904 р. керував книгарнею НТШ. Крім мов батьків (німецької й української), вільно володів також польською, російською, французькою.

²⁸ М. Мочульський опікувався будинком М. Грушевського за відсутності господаря. Так, у листі до львів. адвоката наприкінці серп. 1914 р. історик запитував про долю свого помешкання під рос. окупацією: "В якім стані хата?" (Див.: Горинь В. Вілла Михайла Грушевського у Львові. - Л., 1999. - С. 17).

²⁹ К. Паньківський помер як заручник у Києві, за деякими даними, 16 листоп. 1915 р. "Його похорон обернувся в свого рода українську маніфестацію, - свідчив Д. Дорошенко, - і я мушу сказати, що ніколи в своїм житті не бачив, щоб десь так щиро й ревно оплакували якогось небіжчика: тут за Паньківським плакали мов малі діти - дорослі, серйозні і суворі люде [...]. Бо

для всіх нас покійний був мучеником за святе діло, що помер в неволі, далеко від своїх близьких. Одинокую потіхою нам було те, що помер він не серед чужих, що знайшлися тисячі, що ревно оплакали його, як діти свого рідного батька" (Див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 45).

Усталену в історіографії дату смерті К. Паньківського (16 листоп. 1915 р.) заперечує Л. А. Проценко на підставі напису, зафіксованого нею de visu на зниклому на поч. 1950-х рр. похованні, де зазначалася інша дата - 3 жовт. 1915 р. (Див.: Проценко Л. А. Київський некрополь: Путівник-довідник. - К., 1994. - С. 208).

³⁰ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. - С. 311.

³¹ Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. - С. 192-193.

³² У зверненні до допомогової інституції при Укр. Центр. Раді від 12 (25) трав. 1917 р. К. Малицька висловлювала свої дезидерати, цікаві й для характеристики рівня правосвідомості знаного галицького педагога: "Мої бажання: Хвальна Комісія зволить подбати, щоби: а) звернено мені всі забрані папери і документи; б) звернено задержані в львівській тюрмі 200 руб., евентуально вияснено, що з ними сталось; в) звернено мені кошти дороги на Сибір і прожитку тут через два роки - ціликом 2500 руб.; г) вислано мене як найкорше з поворотом до мів приличним способом на кошт правительства (руського, очевидно). Сподіюсь, що Хвальна Комісія прихильно віднесесь до отсих моїх скромних бажань і постарась їх зреалізувати, за що з гори складаю щиру подяку [...]"

³³ Активно працювало в "Обществе помощи населению Юга России" українське жіноцтво: М. П. Бухневич, Н. М. Дорошенко, З. В. Мірна, Л. М. Старицька-Черняхівська, Л. М. Шульгина, мати О. Я. Шульгина, її донька - Н. Шульгина-Іщук, Л. О. Яновська та ін. Секретарем товариства була Марія Ішуміна (1878-1920), у помешканні якої на вул. В. Підвальныйй "притулилась канцелярія товариства" (Д. Дорошенко). Л. М. Старицька-Черняхівська влітку - восени 1916 р. їздила з доручення українського комітету й ТУПу до Сибіру провідати галичан-засланців за маршрутом Київ - Петроград - Перм - Омськ - Томськ - Красноярськ - Иркутськ - Казань - Москва - Київ (Див.: Старицька-Черняхівська Л. Українське товариство допомоги жертвам війни і український уряд // Нова рада. - 1918. - 24 лип.; Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публ. С. Білоконя // Київ. - 1989. - № 8. - С. 114; Хорунжий Ю. Людмила Старицька-Черняхівська // Старицька-Черняхівська Л. М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Вступ. ст., упорядкув. та прим. Ю. М. Хорунжого. - К., 2000. - С. 17).

У харитативній діяльності брала участь й донька Каменяра - Анна Франко, яка саме перед вибухом війни опинилася у родичів у Наддніпрянщині. У її мемуарах згадується: "Тюрми заповнились сотнями найвидатніших українських діячів зі Львова й інших міст Галичини, арештованими в характері закладників. Мій дядько Ігнатович разом з Чикаленком і іншими громадянами організують товариство для допомоги арештованим. До помочі взяли й мене. У вільний від шпитальної праці час я спішила до домівки товариства, де ми приготувляли пакунки з їжею та білизною і розвозили по тюрмах. Одного дня поїхали до тюрми, де сиділи мої старі знайомі зі Львова, еліта української галицької інтелігенції: Федак, Охримович, Залозецький і інші. Бачачи, як вони споглядали з-за ґрат, я згадала мого батька, якого колись також без провини посадили були в тюрму і поміж розбійників та злодіїв [...]" (Див.: Франко-Ключко А. Иван Франко і його родина: Спомини. - Торонто, 1956. - С. 107-108). Згодом А. Франко входила до складу ревізійних органів Укр. центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при УЦР.

³⁴ Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публ. С. Білоконя // Київ. - 1989. - № 8. - С. 113-114.

Про харитативну діяльність в укр. землях імперії Романових часів Першої світової війни див., напр.: Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. - К., 2002. - Вип. IV. - С. 111-132; Степаненко А. В. Благотворительность Православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Там само. - С. 133-154; Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) // Там само. - С. 155-182; Madzik M. Z działalności Kijowskiej Rady Okręgowej Polskich Towarzystw Pomocy Ofiarom Wojny w latach I wojny światowej // Pamiętnik Kijowski. - Kijow, 2002. - Т. VI: Polacy w Kijowie / Pod red. H. Stronskiego. - S. 177-195; та ін.

³⁵ Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар; Серія "Епістолярні джерела грушевськознавства", т. 1. - К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. - С. 170 (даді - Листування М. Грушевського. - Т. 1).

³⁶ Там само. - С.172, 174.

³⁷ Там само. - С.177-178.

³⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. - Ч. 1. - С. 45.

У свою чергу, К. Малицька так змалювала короткочасне перебування у Києві й подальше етапування до Сибіру: "З возів пересідаємо тепер на залізницю та ідемо без зупинки до Києва. Тут пакують нас до Лукіянівської тюрми, де стрічаємо багато знайомих [...]. У Києві з'явився нами Український Комітет з панею Дмитровою Дорошенковою і виробив нам у влади дозвіл їхати далі не етапом, а тільки під конвоєм на власний кошт. Конвойні були таки наші українці-салдати: височезний ростом, повнолиций, все усміхнений Митрофан і білявий, стрункий, тихий Петро. Не забуду їх ніколи. Такі добрі, вважливі, услужні були вони для нас, стільки свободи лишали нам у дорозі, що іноді приходила мені думка, чи не нароком дали нам їх київські українські урядники, щоб ми мали змогу втекти по дорозі. Але куди тікати серед чужої нам Московщини?"

У тиху зоряну ніч покидаємо Київ і переїздимо наші губернії, стрічаючи скрізь на стаціях наші сільські жінки та дівчата в українських барвистих строях. А там Курськ, Орел, Бахмач, Конотопи, Михайлів Хутір, Зерново, Москва [...]" (Малицька К. На хвилях світової війни: 2. У тюрмі і в дорозі на заслання // Діло. - 1937. - 28 берез. - Ч. 68. - С. 7-8).

³⁹ Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. - С. 189.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 38-39.

⁴² Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., 1918. - С. 539-540.

⁴³ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. - С. 314-315.

⁴⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 42.

⁴⁵ Див.: Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у берез. - черв. 1915 р.: За матеріалами ЦДІА України у Львові. - С. 167.

⁴⁶ Бахтурина А. Ю. Назв. праця. - С. 194.

⁴⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 42.

⁴⁸ Бахтурина А. Ю. Назв. праця. - С. 194.

⁴⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 43.

⁵⁰ Див.: Андрієвський В. З минулого. - Берлін, 1923. - Т. II: Від Гетьмана до Директорії. - Ч. 1; Гетьман. - С. 12.

⁵¹ Див.: Гермайзе О. Матеріяли до історії українського руху за світової війни // Укр. археогр. зб. - К., 1926. - Т. I. - С. 322.

⁵² У серп. 1916 р. С. Федак повернувся до Львова через Фінляндію - Швецію - Німеччину "шляхом виміни за російського консуля". Після Лютневої революції 1917 р. приїздив в Україну, "щоб поширити діяльність "Дністра" і "Карпатії" на Наддніпрянщину" (Див., напр.: Д-р Степан Федак: [Некролог] // Діло. - 1937. - 12 січ. - Ч. 6. - С. 3. З новітньої історіографії див., напр.: Баран З. Степан Федак: штрихи до образу львівського "неполітика" // Львів: місто - суспільство - культура: Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого / Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. Спец. вип. - Л., 1999. - Т. 3. - С. 553-561).

⁵³ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. - С. 192.

⁵⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 45.

⁵⁵ Там само. - С.43.

⁵⁶ Про Є. Грицака докладніше див.: Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака / Накладом Л. Грицак. - Кліфтон (США), 1968. - 84 с.; Гриньків К., Завадка Б. Україніст Євген Грицак (30.I.1890 - 23.X.1944) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків / Під ред. С. Заброварного. - Перемишль; Львів, 2001. - Вип. 2: Видатні діячі Перемищини: Зб. наук. праць та матеріалів Міжнар. наук. конф., Перемишль, 14-15 листоп. 1998 р. - С. 212-220; Терещук О. Грицак Євген Михайлович // Українська журналістика в іменах. - Л., 2001. - Вип. 7. - С. 96-97.

⁵⁷ Грицак Є. Галицька еміграція в Києві: Спомини з рр. 1915-1918 // Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака. - С.5-7.

⁵⁸ Там само. - С. 7.

Водночас мемуарист зауважував, що не лише безжурними чи насиченими винятково екскурсіями по мальовничих київських місцях були часи його перебування у місті над Дніпром. До того ж, і серед галицьких закладників були люди з різними уподобаннями, світосприйняттям і політичними орієнтаціями: "Та нехай ніхто не думає, що в нас панувала тільки радість і безжурність. Розлука з родиною, тривога за майбутнє та за вислід війни, воєнні події 1916 р., коли здавалось, що москалі знову займуть Галичину, журили всіх та викликували сум і пригнобу. Не всі теж зуміли вслухатись у таємну мову й свідків давньої нашої історії й державності, а, слухаючи підшептів галицького партикуляризму чи провінціонального патріотизму, нарікали на Київ та Україну, бачивши тут "все російське і некультурне" і т. п., інші, знов кермувались славетним австрофільством, уважали себе за мучеників, що терплять за Австрію, яка повинна їх нагородити орденами за їх здогадні великі страждання. Мало було таких, що бра-

лись за поважне діло, читали, студіювали, ходили до бібліотек або збирали музейні предмети, як проф. Свенціцький. Гімназійні учителі давали лекції німецької і латинської мови та скуповували цікаві книжки з багатьох київських антикварень" (Див.: Грицак Є. Галицька еміграція в Києві: Спомини з рр. 1915-1918. - С. 9).

⁵⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. - С. 194.

⁶⁰ Див.: Український національно-визвольний рух. Березень - листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін.; Редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін. - К., 2003. - С. 46.

⁶¹ Макензен (Mackensen) Август (1849-1945) - нім. генерал-фельдмаршал (1915). 3 листоп. 1914 р. - командуючий 9-ю армією на Східному фронті, з квіт. 1915 р. - 11-ю австро-нім. армією, що здійснила Горлицький прорив. 3 1920 р. у відставці.

⁶² Рудницький Мих. Перші революційні подуви // Діло. - 1937. - 27 берез. - Ч. 67. - С. 5-6.

⁶³ Долі галичан-військовополонених у Туркестані присвячено цікаву розвідку сина Олени Степанівни. Одна з небагатьох статей на цю тематику, публікація - відповідно до жорстких вимог колишньої советської ідеології/історіографії - висвітлювала питання переважно під кутом зору "комунізації"/"збільшовичення" військових бранців - галичан, буковинців і закарпатців, але водночас подавала вартісний фактичний матеріал (Див.: Дашкевич Я. Р. Галичани-інтернаціоналісти у Радянському Туркестані в світлі новознайдених джерел 1917-1920 рр. // Історичні джерела та їх використання / Ін-т історії АН УРСР; Архівне управління при Раді Міністрів УРСР; Редкол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко. - К., 1968. - Вип. 3. - С. 91-116).

⁶⁴ 18 (31) берез. 1917 р. М. Гаврилів, виконуючи доручення своїх товаришів, згодовнілих за роки неволі за українським друкованим словом, персонально адресувався до М. С. Грушевського: "Високоповажаний Пане Професор! Від імени около 40 тов[аришів] Українців, австр. офіцерів, невольних гостей г. Ташкента, звертаю ся до Вас в слідуючій справі:

Віriamo і надіємо ся, що в сей великий момент, коли і наше слово стало свобідним, появлять ся на Україні і поза нею видавництва, як: дневники, тижневики і т. д. на українській мові, на котрі ждемо з нетерплячкою і тугою. З огляду на те, що роздобути дотичних адресів получене з трудностями і неминучою стратою часу, прошу Вас подати ласкаво в завязуючі ся чи вже завязані редакції адрес: Ташкент, Туркест[анський] край, книжний магазин Соберрея для Мих. Івашко, на котрий просимо всьо являюче ся періодично присилати, впевнюючи, що належність за передплату буде вислане відвортною поштою. Ся сама адреса може служити також для евентуальної переписки.

З глибоким поважанем Мирослав Гаврилів (Криворівня, літо 1908).

[Р. С.] "Укр. Жизнь" і "Промінь" маємо, бажані були би нові брошюри!"

Ташкентський кореспондент недаремно маркував своє прізвище знаковою для голови УЦР згадкою - "Криворівня, літо 1908". М. С. Грушевський у львівський період своєї біографії цікавився Гуцульщиною й 1902 р. уперше відвідав с. Криворівню. 1906 р. подружжя Грушевських придбало у поміщика Пшибиловського віллу з триморговим городом у вигідному місці неподалік Черемошу, з чудовою панорамою на долину с. Жаб'є й на Чорногірське пасмо гір. Інтер'єр вілли Грушевський обладнав у гуцульському стилі, спровадив зі Львова частину книгозбірні й тут влітку відпочивав і працював до 1914 р. Віллу спалили рос. війська при вступі до Карпат у лип. 1917 р. (Див.: Арсенчик П. Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. - Івано-Франківськ, 2000. - С. 43).

Очевидно, про особисту зустріч з істориком у Криворівні 1908 р. й нагадував М. Гаврилів...

⁶⁵ Див.: Гриценко А. П. Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради / Ін-т історії України НАН України; Серія "Історичні зошити". - К., 1999. - С. 44.

⁶⁶ Ярема Я. (1884-1964) - уродж. с. Арламівська Воля (нині Мостиського р-ну Львів. обл.); укр. філолог, філософ, психолог, громад. діяч, редактор. Закінчив Перемишльську гімназію, навчався в ун-тах Львова та Граца (Австрія). Після служби у війську (1908-1909) - заст. учителя, дійсний учитель Самбірської гімназії. З 1913 р. - професор укр. гімназії в Тернополі, відомої як осередок виховання укр. духовності. З поч. Першої світової війни мобілізований до австр. війська як лейтенант артилерії. Після капітуляції перемишльської фортеці потрапив до рос. полону. Влітку 1917 р. прибув до Києва, вступив до збройних формувань УЦР, брав участь у придушенні більшовицького повстання у січ. 1918 р. У листоп. 1918 р. повернувся до Перемишля, брав участь у встановленні влади ЗУНР. Згодом як сотник командував гарматною батареєю 12-ї гірської бригади 3-го корпусу УГА. З 1919 р. - інтернований у Чехо-Словаччині. 1922 р. переїхав до Праги, захистив докторську дисертацію, був професором Укр. вищого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова. Улітку 1930 р. повернувся до Галичини, де до смерті займався пед. та наук. працею (Див.: Головацький І. Ярема Яким // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енцикл. слов./ За ред. М. М. Романюка. - Л., 2000. - Вип. VII. - С. 388-390).

⁶⁷ За деякими відомостями, Ю. Балицький помер у Красноярську 1920 р. Принаймні К. Малицька згадує, що у січ. 1920 р., вже після здобуття міста більшовиками, він був референ-

том для шкільних справ (інспектором) й опікувався організацією укр. шкіл по укр. селах Красноярського уезду (Див.: Малицька К. На хвилях світової війни: 8. Освітня праця в Красноярську // Діло.- 1937. - 4 квіт. - Ч. 74. - С. 3-4).

⁶⁸ Гриценко А. П. Назв. праця. - С. 44.

⁶⁹ На цій прикметній рисі українців - незбагненному потязі до життя "між своїм народом" й на власній землі - неодноразово наголошували й чужинці. Так, за інших історичних умов, на I Республіканській конференції профспілок УССР (29 листоп. 1948 р.), простакуватий Микита Хрущов, тогочасний наказний "український" лідер, відповідаючи на подяку одного з промовців за поміч у поверненні до рідного Харкова з евакуації на Урал (неформальна подяка доповідача - токаря станкозаводу ім. Молотова І. Ф. Подвезька - втілювалася у виконанні шістнадцяти річних норм), під схвальну реакцію зібрання висловив власне розуміння українського менталітету: "Ви би й на тому заводі не менше шістнадцяти норм дали, але я розумію душу українця, який звик, щоби кавуни були й холодна вода у криниці" (виділення наше. - Авт.) (Див.: Рубльов О. С. Профспілки України (1945-1965 рр.) // Нариси історії професійних спілок України. - К., 2002. - С. 458).

⁷⁰ Див.: Рубльов О. С. Військовополонені галичани у таборах Російської імперії (1914-1917 рр.) // Сарбейські читання: Перше засід. Всеукр. "круглого столу", 30 січ. 2003 р.: Тези виступів / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. - К., 2003. - С. 59.

⁷¹ Див.: Український національно-визвольний рух. Березень - листопад 1917 р.: Док. і матеріали. - С. 55.

⁷² Див.: Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. - К., 1996. - С. 77.

⁷³ Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публ. С. Білоконя // Київ. - 1989. - № 8. - С. 137.

⁷⁴ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2-х т. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. - К., 1996. - Т. 1. - С. 44.

⁷⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 79.

26 квіт. 1917 р. крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині та Буковині Д. І. Дорошенко звітував на засіданні комітету Центральної Ради про поїздку до Петрограда. Серед порушених ним питань була й справа допомоги галицьким виселенцям та полоненим у Сибіру: "Поляки посилають Дзюбинську об'їхати 24 табори, і буде допомагати полякам. Пропонує, щоби їй передали гроші, і вона буде передавати також і українцям. Але, знаючи галицькі українсько-польські відносини, на цей шлях не можна ставати, бо для українців буде неприємна поміч з рук поляків, треба послати свого делегата, і притому жінку, бо тоді доступ буде без всяких перешкод" (Див.: Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2-х т. - Т. 1. - С. 77).

⁷⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. - С. 282-283.

⁷⁷ Див.: Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. - Т. 1. - С. 86, 98.

⁷⁸ 28 верес. 1916 р. військовополонений офіцер австр. війська Д. Вахнянин повідомляв з Перовська родичам у Львів у призначеній для військових бранців підцензурній картці, телеграфічним стилем характеризуючи "туркестанську Україну" і власний побут: "Я живу яко-так. Останніми часами вандрував з лягру у лягер. Видів ся з многими Українцями. В Ташкенті був разом із Климом Слюзарем - на жаль, тільки один тиждень. З иньших Укр[аїнців] були там Др. Дмитро Левицкий, Володимир Левицкий, Др. Івашко, інженер Кашубинський, Степанівна, Троян, ренеґат Сабат (брат директора гімназ[иї]), професор Примак, судия Кордасевич, нотар Добрянський і много академіків. В Перовську є: Др. Брик, Др. Людкевич, інженер Яворський, майор Шафранський, оберфервальтер Дольницький (ученик стрійка Наталя), Бачинський, судия Колодій. Се ціла Україна з Туркестану на яких три тисячі офіцирів" (ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 256, арк. 32).

⁷⁹ Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публ. С. Білоконя // Київ. - 1989. - № 11. - С. 115.

⁸⁰ Докладний аналіз творчої спадщини цього, за І. Лисяком-Рудницьким, "найцікавішого історика української революції" див.: Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку). - Л., 1998. - 532 с.

⁸¹ Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського періоду // "Золоті Ворота": Історія Січових Стрільців 1917-1919 / Історія визвольної боротьби України в монографіях, т. II. - Л., 1937. - С. 17-18.

⁸² Охримович Ю. (1893-1921) - укр. громад. і політ. діяч; нар. у Стрию (нині Львів. обл.). З 1911 р. навчався у Львів. ун-ті; був одним з лідерів укр. студент. руху у Сх. Галичині, входив до керівництва Укр. студент. союзу. 1913-1914 рр. редагував студент. журн. "Шляхи" (Львів). На поч. Першої світової війни переїхав для пропагування ідей нац. революції серед студентства у Наддніпрянську Україну. Вступив до УПСР, 1917-1918 рр. - секретар ЦК УПСР. У квіт. 1917 р. обраний до УЦР від студент. орг-ції. З 1920 р. жив у Харкові, працював у вид-ві "Рух". 1921 р. заарештований і страчений ЧК. Автор вартісної праці "Розвиток укр. нац.-політ. думки" (1918).

⁸³ Єремій М. Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С. 154.

⁸⁴ Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського періоду // "Золоті Ворота": Історія Січових Стрільців 1917-1919. - С. 23.

⁸⁵ Комітет допомоги українцям-виселенцям при УЦР перманентно й потужно лобював інтереси галицьких закладників й виселенців перед російськими владними структурами. Так, напр., 8 жовтн. 1917 р. Комісія для розгляду й ліквідації справ про заручників та адміністративно-вигнаних при цивільній канцелярії Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту розглянула за поданням Комітету допомоги українцям-виселенцям справи 63 українців - австрійських підданих, дозволивши їм "свободний вибор місожительства к востоку от реки Днепра". Серед цих осіб був і згаданий нами вище засланець Михайло Козоріс, який вочевидь самовільно залишив місце заслання у черв. 1917 р. й дістався до Києва, де півтора місяці марно шукав роботу і знайшов її лише у верес. 1917 р. у Вінниці, діставши посаду секретаря Земельної губернської управи та водночас учителя німецької мови в укр. гімназії (Див.: Рубльов О. С. Михайло Козоріс: доля інтелігента // Укр. археогр. щорічник. - К., 1993. - Вип. 2. - С. 113).

⁸⁶ Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського періоду // "Золоті Ворота": Історія Січових Стрільців 1917-1919. - С. 23-24.

Зрозуміло, що політичний провід Сх. України мав свої резони, аби "не позбуватися з Наддніпрянщини в Австрію цінного для технічно-організаційної праці галицького елементу" (В. Кучабський). Але й західний регіон національної території вкрай потребував інтелігентних сил майже з аналогічних міркувань - для відновлення зруйнованого війною національно-культурного життя й розв'язання інших важливих завдань напередодні вірогідної мілітарної поразки Австро-Угорщини, насамперед гіпотетичного переведення справи державного будівництва на східногалицьких теренах зі сфери абстрактних теоретизувань у практичну площину.

3 верес. 1917 р. до голови УЦР адресувався Народний Комітет Національно-демократичного сторонництва у Львові: "По занятю нашого міста і краю через російські війська, зістало багато наших визначних людей увязнених і вивезених в російський полон. Брак їх дається нам тепер дуже прикро відчувати [...]. Знищений і розбитий край потребує на всіх областях найбільшої помочі. Тимчасом в браку досвідних людей нема кому ні організувати, ні вести ту ратункову працю, ні в нашій місті, ні в краю [...]. Наслідком того стоїть зруйнований нарід без поради і помочи [...]. Супроти того стане Вам, Пане Президенте, ясно, що конечні і необхідні нам ті мужі, що забрані в полон".

Апелюючи до М. С. Грушевського як львів'янина зі стажем - "Ви, Пане Професоре і Президенте, знаєте наші відносини і можете зміркувати, що в нас тепер діється і як кожна розумна одиниця нам тепер дорога", - звернення подавало 36 прізвищ "цивільно-полонених, котрих поворот до Галичини є конечний", а саме: "Др. Володимир Охримович, директор "Дністра", Микола Заячківський, директор Народної Торговлі (на сих двох особах залежить Народному Комітетуви найбільше) - Константина Малицька, редактор Микола Курцеба, редактор Юліан Балицький, др. Микола Шухевич, проф. Іван Левинський, др. Андрій Кос, посол Тимко Старух, канд. нотар. Михайло Мочульський, доцент унів. др. Ілярій Свенціцький, радник судовий Роман Сосновський, радник магістрату у Львові Спіридон Баньковський, шкільні краєві інспектори др. Михайло Коцюба і Іван Матіїв, директор укр. гімназії в Яворові Іван Прийма, дир. Михайло Губчак зі Станіслава, радник суд. з Самбора Іван Герасимович, адвокат з Самбора др. Данило Стахура, рад. суд. з Золочева Скобельський, рад. суд. з Станіслава Кульчицький, проф. сем. в Самборі Теодор Біленький, Іван Івашко, урядник тов. Провідіне у Львові, судія Антін Рак з Тернополя, Іван Прибила, селянин з Романова; св'ященники: Михайло Цегельський з Камінки Стр[умілової], Стефан Мохнацький з Тербова, Іван Бачинський зі Сновича пов. Золочів, о. Володимир Гоцький з Колоденця пов. Жовква, Яцковський, др. Іван Соболев, др. Горникевич, і Щепанюк зі Львова. Отець Громницький з Тернополя, о. Дольницький з Яворова, о. Постригач зі Золочева" (Див.: Український національно-визвольний рух. Березень - листопад 1917 р.: Док. і матеріали. - С. 742-744).

Докладніше про розв'язання проблеми національних кадрів у Західноукраїнській Народній Республіці див., напр.: Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР-ЗОУНР: Проблема національних кадрів // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р.: У 2-х ч. / Ін-т історії України НАН України. - К., 1997. - Ч. 1. - С. 97-106.

⁸⁷ Див.: Кедрин І. Життя - події - люди: Спомини і коментарі. - Нью-Йорк, 1976. - С. 24.

⁸⁸ Карколомну справу визволення з полону молодшого брата Михайло Рудницький згодом обіграв у мемуарному фейлетоні, де, зокрема, йшлося: "Київ 1915 року (очевидно, йдеться про 1916 р. - Авт.). Сидиш за столом найбільших російських буржуїв; голова дому - член Думи, правого крила. Що він може? Попросиш його і він тобі спровадить до хати із сибірського табору полонених на монгольській границі 19-літнього брата з мотивом, що це, мовляв, інжинір-спеціаліст, якого він потребує до своєї фабрики - воєнних стрілень. Його рідна сестра почуває себе українкою, його вуйко - високий царський урядовець - не розмовляє в йо-

го хаті інакше, як по-українськи - для демонстрації [...]". І далі, вже після приїзду Івана Рудницького (Кедрина) до "матері міст руських", отже - 1917 р.: "Живемо як на хмарах - легко і часто не бачимо землі. Все йде нормально, але по ночах невинно хтось стріляє; одні із страху, другі з радощів, треті попросту тому, що носять револьвери і руки їх сверблять.

Мій молодший брат щовечора одягається в нове убрання і йде в гості, хочби чути було стріли під самими вікнами. Революція витворює чудодійний настрій: коли стріляють "свої" - не боїшся навіть заблуканої кулі" (Див.: Рудницький Мих. Перші революційні подуви // Діло. - 1937. - 27 берез. - Ч. 67. - С. 5-6).

⁸⁹ 28 жовт. 1917 р. Н. Нижанківському на його прохання виплатили позичку у 100 руб.

⁹⁰ 15 груд. 1917 р. з Перовська від імені комітету бранців-українців Сир-Даринської обл. д-р Іван Брик і Данило Вахнянин інформували Центральний Галицько-Буковинський комітет у Києві про прикре становище військовополонених українців та їхній тяжкий моральний стан: "Положення Українців-бранців тяжке невимовно. Клімат, до якого ми не привикли і який щорічно убиває по кілька полонених. Тепер в Туркестанському краю з мануфактури одяжі, біля, обуви, майже нічого дістати не можна, а російська військова власть не журиться тим, що люди ходять обідрані і босі. Дорожнеча велика, а голод за дверима. Коли зважимо ще і душевний стан бранців, загнаних між Кіргізів і Сартів, то не диво, що на запитання, кому чого треба, з грудий усіх виривається однодушне: на Україну. Отсе і є ця велика поміч, яку може принести нам Комітет. На нашу думку, це є тепер не тільки можливе, але і легке до переведення з огляду на силу і повагу правительства Української Республіки".

⁹¹ У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до Кирила Студинського (1891-1941) / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник. - К., 1993. - С. 322-323.

⁹² Свято вільної України 19 березоля у Києві // Вісти з Української Центральної ради. - 1917. - № 2. - 21 берез.; Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. - Т. 1. - С. 49.

"Вісти з Української Центральної ради" буквально називають промовця від українців-галичан - "п[ан] Сабат". Упорядники двотомника "Українська Центральна Рада" вважають, що йшлося про Миколу Сабата (1867-1930), відомого з "Енцикл. українознавства" (Див.: Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. - Т. 1. - С. 539 (прим. 71); Т. 2. - С. 399 /Показчик імен/). Насправді ж промовляв 19 берез. 1917 р. і був серед засновників та активістів "Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді" його менш знаний однофамілець д-р Володимир Сабат (наприкінці 1917 - на поч. 1918 р. повернувся до Сх. Галичини).

⁹³ Див.: Андрей, митрополит. Воля і надії: Як революція звільнила мене з царської в'язниці // Діло. - 1937. - 7 берез. - Ч. 50. - С. 1-2.

⁹⁴ Див.: Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публ. С. Білокося // Київ. - 1989. - № 9. - С. 131-132

⁹⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. - Ч. 1. - С. 74.

⁹⁶ Див.: Ямняк П. Професор д-р Євген Грицак // Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака. - С. 17.

⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 85 арк. 35-36.

⁹⁸ Там само, спр. 31, арк. 25.

⁹⁹ Там само. - Арк. 27.

¹⁰⁰ Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: В 2-х т. - К., 2002. - Т. I. Доба Центральної Ради. - С. 291.

¹⁰¹ У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського (1891-1941). - С. 323-324.

¹⁰² І. Кедрин працював у департаменті вищого шкільництва М-ва освіти УНР, а також у газетах ("Громадське слово" О. Саліковського, "Проміння" В. Садовського) як коректор, нічний черговий, міський репортер (Див.: Іван Кедрин-Рудницький: Короткий життєпис // Кедрин І. У межах зацікавлення. - Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. - С. 12).

¹⁰³ Кедрин І. Життя - події - люди: Спомини і коментарі. - С. 29. Первісний текст цієї мемуарної згадки див.: Кедрин І. Київ 1918 // Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1938 р. - Л., 1937. - С. 17-18.

Намагання нечисленних одиниць з-посеред української наддніпрянської колонії у Львові поставити штучний бар'єр поміж собою, наддніпрянцями, "справжніми" українцями, й галицькими співвітчизниками викликали 1937 р. різку відповідь І. Кедрина, тоді редактора "Діла". Чільний львівський газетар принагідно оприлюднив власні рефлексії щодо свого та інших галичан самовідчування/самоусвідомлення під час побуту у Наддніпрянській Україні 1917-1920 рр., які суттєво доповнюють вищенаведений спогад з київських часів його біографії. Поставивши риторичне запитання, чи західні українці почувалися тоді у Наддніпрянщині чужо і підкреслювали своє галичанство, він давав таку відповідь: "Знаємо, були й такі - голвно дехто зі старших громадян, які не могли вжитися в тодішній революційний хаос та які почували себе серед отих відносин і незрозумілих ім психікою наддніпрянських земляків - погано. Але величезна більшість молодих галичан, які по своїй силі і змозі брали активну участь у будові української держави, чи то у Січових Стрільцях, чи у центральних державних установах, чи у кооперації, чи в красьому вчительському апараті, відразу приймали наддніпрян-

ський світ як свій. Кому з нас прийшло тоді до голови висувати термінологію "ми" і "ви"? І коли була про це кілька днів тому випадкова розмова у гуртку колишніх членів галицької кольонії у Києві, то виринув запит: а чи ми, галичани, не творили б у Києві свого галицького клубу? І всі одногласно погодились, що коли б навіть такий терен товариського життя створився, то напевне галичани у Києві не назвали б його "клубом галицьких емігрантів"! Коли б нам був хтось у 1917/20 рр. закинув, що ми - емігранти, "напливовий елемент", чи "нетутешні" - ми були б обурені й ображені! І всі наші старання йшли у напрямку не відокремлювати себе, тільки зливатись, асимілюватись з оточенням, українським оточенням" (виділення по тексту І. Кедрина-Рудницького) (Див.: Кедрин І. "Ми" наддніпрянці і "ви" галичани... // Діло. - 1937 - 17 лют. - Ч. 34. - С. 1-2).

¹⁰⁴ Єремій М. За лаштунками Центральної Ради: Сторінки зі спогадів. // Укр. історик. - 1968. - № 1/4 (17/20). - С. 104.

¹⁰⁵ Єремій М. Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // Євген Коновалець та його доба. - С. 137.

¹⁰⁶ Єремій М. За лаштунками Центральної Ради: Сторінки зі спогадів. - С. 103.

¹⁰⁷ Див.: Лизанівський І. Франко в роках 1911-12: Уривки із споминів // Україна. - 1926. - Кн. 6 (20). - С. 175-179.

¹⁰⁸ Курах М. Іван Лизанівський: Фрагменти споминів // Вільна Україна (Нью-Йорк). - 1962. - Ч. 34. - С. 53.

Осип Назарук, характеризує І. Лизанівського, свого давнього знайомого й наступника в уряді, прикметно зауважує: "До Києва прибув ще давно перед війною й зовсім "знаддніпрянщився"... " (Див.: Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з Української революції. - Відень, 1920. - С. 168) (виділення наше. - О. Р.). "Акліматизація" І. Лизанівського у Наддніпрянщині була незаперечним фактом. У його листі до А. Крушельницького у Львів (15 жовт. 1928 р.) мимохіть згадується: "Чи скоро галичани знімуть з Яцкова прокляття й елімінацію?" (ЦДІА України у м. Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 49, арк. 4 зв.). Прикметне це авторське дистанціювання від "галичан" (можливо, й не до кінця ним усвідомлене).

¹⁰⁹ У трав. 1921 р. І. Лизанівський разом з ін. лідерами УПСР (В. Голубович, Н. Петренко та ін.) був заарештований більшовиками, засуджений у т. зв. справі членів ЦК УПСР, але згодом амністований. Працював у вид-вах "Книгоспілка" (Київ) та "Рух" (Харків). За ред. І. Лизанівського та С. Пилипенка видано перше багатотомне збір. творів І. Франка (т. 1-30; 1924-1929). Брав участь у виданні "Творів" О. Кобилянської (т. 1-9; 1927-1929), оповідань та новел В. Стефаніка (зб. "Кленові листки", 1924; "Твори", 1927, 1929) (очевидно, що, зокрема, видані І. Лизанівським 1927 р. "Твори" В. Стефаніка мали виразні ознаки більшовицької кон'юнктурної правки). 1931 р. ув'язнений у справі "Українського національного центру", 1932 р. засуджений до шести років позбавлення волі, 1937 р. убитий рос. комуністичною владою (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.). - К., 1994. - С. 98, 102, 139; Погребенник Ф. П. Лизанівський Іван // Укр. літ. енцикл.: В 5-ти т. / Редкол.: І. О. Дзверін (відп. ред.) та ін. - К., 1995. - Т. 3. - С. 172; Кость С. Лизанівський Іван // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енцикл. слов. / За ред. М. М. Романюка. - Л., 1996. - Вип. III. - С. 197-198).

¹¹⁰ Август Дермаль: [Некролог] // Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. - Л., 1922. - Ч. 65/66. - С. 60-63.

¹¹¹ Сучасні дослідники проблеми на підставі аналізу офіційного "Вістника державних законів для всіх земель Української Народної Республіки" та інших джерел наводять чимало прикладів військової і господарської допомоги ЗУНР-ЗОУНР з боку Директорії УНР, а також заходів щодо практичної реалізації Злуки. Серед них: 14 лют. 1919 р. - педагогів із "бувшої Австро-Угорської України" зрівняли у правах з наддніпрянськими учителями; 19 лют. - українським громадянам, які закінчили Львівський, Віденський та Чернівецький університети, Львівську політехніку, підтверджено права дипломів вузів УНР; тощо (Див., напр.: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. - Л., 1995. - С. 135-137; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. - Л., 1998. - С. 303-304).

¹¹² Див. також його мемуари: Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. - Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. - 313 с. Втім, суб'єктивність автора спогадів і його антинаддніпрянська упередженість викликала негативну реакцію такого авторитетного критика як І. Кедрин-Рудницький (Див.: Кедрин І. Викривлена правда: Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгіна Цегельського. - Нью-Йорк, 1963. - 35 с.).

¹¹³ Цегельський Л. Від легенд до правди. - С. 257-258.

Чар Акту Злуки українських земель був настільки великим, що ця подія увійшла до генетичної пам'яті нації, викликавши, зокрема, до життя у її 71-шу річницю (21 січ. 1990 р.) знану "Українську хвилю" - живий ланцюг поміж Києвом і Львовом, що його утворили сотні тисяч українців.

- 114 Андрусишин Б. Західні українці у державному апараті УНР // Наукові записки / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Сер. "Політологія і етнологія"; Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. - К., 2000. - Вип. 10. - С. 5.
- 115 Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публ. С. Білоконя // Київ. - 1989. - № 8. - С. 143.
- 116 Там само. - С. 134.
- 117 Рудницький Мих. Перші революційні подуви // Діло. - 1937. - 27 берез. - Ч. 67. - С. 5.
- 118 Андрієвський В. З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. - Нью-Йорк, 1963. - С. 119-120.
- 119 Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. - К., 1997. - С. 45.
- 120 Андрієвський В. З минулого. - Берлін, 1923. - Т. II: Від Гетьмана до Директорії. - Ч. 1: Гетьман. - С. 73.

Ця тема нині досить активно вивчається вітчизняною історіографією. Сучасний дослідник толерантно зауважує: "Відчувався сильний опір російських учителівських кіл, які не тільки не хотіли "українізації" шкіл, не розуміли необхідності цієї справи для українського народу і, як могли, чинили протидію. Саме з цих причин створення української середньої школи змушене було іти шляхом відкриття нових шкіл. Цей шлях був нелегким, Генеральний секретаріат освіти (ГСО) повинен був, аж до проголошення Української Народної Республіки, скореговувати свої дії з Петроградом, Київська шкільна округа проводила свою власну політику, фактично не визнаючи ГСО. Весь тягар облаштування нових українських середніх шкіл лягав на плечі місцевих бюджетів та громадських організацій" (Див.: Кравченко А. А. Українська загальноосвітня середня школа в період Визвольних змагань (1917-1920 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. - К., 2001. - Вип. 5. - С. 75).

121 Перша укр. гімназія ім. І. Котляревського створена у Полтаві влітку 1917 р. Губернський комісар освіти у своїх мемуарах не пошкодував гарних слів на адресу її керівника: "Тимчасовим її директором, після моїх рекомендацій, було призначено [...] директора яворівської гімназії Івана Прийму. Проти нього одразу ж почався похід наших москвофілів, бо він був і скрізь виступав отверто, як гарячий і безкомпромісовий патріот - українець. Але він за рік так поставив свою гімназію, що його заслуги мусіли признати навіть його вороги. Начальниця Маріїнської дівочої гімназії, де найшла собі притулок на перший час наша українська гімназія, мусіла з жалем признатися: "Ах, якби мої діти були так виховані і вчилися, як оті мужичата!" А в нашій гімназії наші "мужичата" ходили здебільшого босі і мало хто мав теплу одягу на зиму - бо се були переважно робітничі і селянські діти!..." (Див.: Андрієвський В. З минулого. - Т. II, ч. 1. - С. 168-169).

122 "У зволіканні - небезпека! Хай зростає, живе і квітне вільна Україна!" (латин.).

123 Див.: Гірняк Й. Спомини / Упорядкув. Б. Бойчука. - Нью-Йорк, 1982. - С. 67.

124 Там само. - С. 68.

125 Див.: Андрієвський В. З минулого. - Т. II, ч. 1. - С. 80-93.

126 Антоненко-Давидович Б. Д. Нащадки прадідів / Публ. Л. Бойка. - К., 1998. - С. 393.

127 Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з Української революції. - С. 98-99.

Зауважимо суперечливість позиції відомого українського письменника у цьому питанні. Принаймні як член делегації УЦР С. Єфремов скріпив власним підписом меморандум Центральної Ради Тимчасовому уряду (30 трав. 1917 р.), де зустрічаємо й такий пассаж: "Люди, які живуть по містах України, бачать перед собою зросійщені вулиці цих міст, чують навколо жаргонну російську мову, забувають цілком про те, що ці міста тільки дрібненькі острівці в морі всього українського народу. Забувають, що через декілька років зросійщений елемент значної частини людності цих самих міст повернеться до рідної стихії, що зросійщення деяких центрів України, котре здається таким повним, є тимчасове з'явище, утворене ненормальними обставинами знищеного абсолютизму і централізму, який намагається врятувати свої позиції" (Див.: Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. - Т. 1. - С. 96).

Дії командування Січових Стрільців, які чудово розуміли нагальну потребу "націоналізації" російського чи російськомовного міста в Україні, у буквальному сенсі мавпували "українізовані" більшовики (котрі мали, зрозуміло, діаметрально протилежні наміри), які устами секретаря ЦК КП(б)У В. П. Затонського проголошували 1926 р.: "Ми не вдаватимемося до насильницької українізації російського пролетаріату в Україні, але ми гарантуватимемо, що українець... коли він прийде до міста, не буде зросійфкований..., словом, ми перепишемо вивіски в містах" (виділення наше. - Авт.). Як зауважує з цього приводу Б. Кравченко: "Російські вивіски було замінено українськими (хоча відсутність міських українських культурних традицій означала, що в містах не знали українських відповідників таких слів, як їдальня, перукарня чи готель). Назви вулиць були українізовані за формою і змістом [...]. Хоча "радянська знать" протестувала проти такої капітуляції перед мужицькою культурою, українським міським громадам було приємно бачити, що нарешті міста республіки визнали факт свого розташування на українській землі. Тепер українці могли впізнати в місті щось своє: вивіски

й афіші, українські театри, концерти, школи та установи, де звучала їхня мова, і навіть міські українізовані церкви" (Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - С. 81-82).

¹²⁸ Див., напр.: Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. - К., 2003. - С. 70, 286.

¹²⁹ Антоненко-Давидович Б. Д. СВУ // Його ж. Нашадки прадідів. - С. 307.

У мемуарах і Осипа Назарука, і Бориса Антоненка-Давидовича йдеться про статтю С. Єфремова "Одна дрібниця і один трюїзм" (Нова Рада. - 1919. - Ч. 5. - 5 січ. / 1918. - 23 груд.) з критикою рішення Директорії про заборону у Києві російськомовних вивісок на усіх крамницях. На друкарському відбитку цензурних конфіскацій у № 5 часопису С. Єфремовим власноручно написано: "Республіканська цензура викинула з Ч. 5" (Див.: Гирич І. Б. Публікації С. О. Єфремова в газеті "Нова Рада", 1917-1919 рр.: За архівним примірником з бібліотеки літературознавця // Укр. археогр. щорічник. - К., 1993. - Вип. 2. - С. 369).

¹³⁰ Сучасний дослідник питання стверджує, що конфлікт поміж керівництвом УНР і ЗУНР серйозно перешкодив реалізації об'єднання. Пояснювати ж витоки конфлікту лише політичною кризою чи військовими поразками було б спрощенням проблеми, корені якої були значно глибшими. Основною його причиною були різні ідеологічні та зовнішньополітичні орієнтації лідерів обох частин України: "У довоєнний період західноукраїнські діячі, декларуючи ідеї соборності, розглядали можливість їх реалізації лише у віддаленій перспективі. Не було чіткого уявлення соборницької програми і в політичному проводі Наддніпрянщини. Ставши на шлях об'єднання силою обставин, обидві сторони не були готові до конструктивної співпраці [...] Кожна зі сторін була зацікавлена в об'єднувачому процесі, але керувалася при цьому різними міркуваннями. Не останню роль у проголошенні об'єднання відіграли соборницькі настрої українського населення Галичини. Незважаючи на вичікувальну позицію західноукраїнського політичного проводу, злука ЗУНР і УНР була юридично зафіксована. Слабкими сторонами злуки були недосконалість політико-правових умов і неоднозначне трактування обома сторонами реалій і перспектив об'єднувачого процесу. Керівники УНР і ЗУНР уникали чіткої правової регламентації злуки щодо розподілу владних повноважень. Юридична недосконалість актів об'єднання давала можливість обом сторонам самостійно діяти в зовнішньополітичному напрямі" (Див.: Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. - перша половина 1919 р.) // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. - Л., 2002. - Вип. 37. - Ч. 1: Статті та повідомлення. - С. 348-349).

¹³¹ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Його ж. Історичні есе. - Т. 2. - С. 60.

¹³² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. - Відень, 1922. - Т. IV. - С. 163.

¹³³ Кедрин І. Життя - події - люди: Спомини і коментарі. - С. 66.

¹³⁴ З новітньої літератури на цю тему див., напр.: Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917-1920 рр.: організація та правові засади діяльності / За ред. П. П. Михайленка. - К., 2002. - 220 с.

І. Кедрин наголошував, що "київські" Січові Стрільці переживали революцію в Україні від 1917 р., перетоплюючи у її горнилі власний світогляд у соборницькому дусі, завдяки чому для них перестав існувати поділ на галичан і наддніпрянців: "Євген Коновалець, Андрій Мельник, Роман Дашкевич, Роман Сушко, Михайло Курах, Федір Черник, Василь Кучабський [...], всі ті "київські" Січові Стрільці, що я їх добре знав, і всі інші, які були родом з Галичини, своїми поглядами і своєю психікою ні трохи не відрізнялися від Марка Безручка, Всеволода Змієнка й інших "київських" Січових Стрільців - наддніпрянського роду. Ніхто з них і не думав ніколи про поділ українців на галичан, наддніпрянців, закарпатців, буковинців, поліщуків, волиняків, холмщаків та, може, й на львов'ян, тернопільців, куликівців..." (Див.: Кедрин І. Життя - події - люди: Спомини і коментарі. - С. 74).

¹³⁵ Кедрин І. Рік 1918 в історії української політичної думки // Його ж. У межах зацікавлення. - С. 201.

¹³⁶ Б. Кравченко слушно зауважує: "Сотні тисяч молодих українських селян - найдинамічніша частина сільського населення - опинилися в армії, де збагнули силу організації. На царській службі вони також у тисячу різних способів відчули на собі соціальні відмінності (від кпінів та образ з боку реакційних російських офіцерів до сутичок із націоналістично настроєними поляками), що є дріжджами національної самосвідомості. Там вони зустрілися також із душею українського національного руху - сільськими вчителями, яких тисячами призивали на службу унтер-офіцерами і які скерували новий досвід і свідомість молодих селянських рекрутів до національної ідеології" (Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - С. 83. Див. також: Грицак Я. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації // Україна модерна / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. дослідж.; Відп. ред. Я. Грицак та М. Крикун. - Л., 1999. - Ч. 2/3 (за 1997-1998 рр.). - С. 259).

Приклади того, як окупація Галичини царатом на початку війни вплинула на розвиток

національної свідомості українських військових з Наддніпрянської України, див. також: Luckyj G. S. *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917-1934*. - New York, 1956. - P. 130; Shevelov G. Y. *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900-1941)*. - Cambridge (Mass.), 1989. - P. 58 (подаємо за: Нрысак J. *Ukrainska rewolucja 1914-1923: Nowe interpretacje* // *Przegląd Wschodni: Kwartalnik* (Warszawa). - 1998. - T. V, z. 2 (18). - S. 223). Водночас галицько-українські старшини й стрільці австрійської армії, а також бранці-українці з російського війська, які були організовані німецьким командуванням в окремі військові одиниці, після вступу на терени підросійської України створювали національні школи й поширювали національну ідею серед місцевого населення (Див., напр.: Дорошенко Д. *Історія України 1917-1923 рр.*: В 2-х т. - К., 2002. - Т. I: *Доба Центральної Ради*. - С. 40, 42, 50; Заброварний Б., Бернадський Б. *Роль Українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни* // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф.*, 20-23 січ. 1998 р. - Луцьк, 1998. - С. 213; Каліщук О. *Іван Крип'якевич і Волинь (1914-1918 рр.)* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін.* - Л., 2001. - Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. - С. 739-747; та ін.).

¹³⁷ Див.: Хаген М., фон. *Русско-украинские отношения в первой половине XX в.* // *Россия - Украина: история взаимоотношений* / Отв. ред.: А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флорья. - М., 1997. - С. 186.

¹³⁸ *Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада й ідея соборности* // *Його ж. Історичні есе*. - Т. 2. - С. 276.

¹³⁹ Див.: Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* - С. 71.

¹⁴⁰ *Цегельський Л. Від легенд до правди*. - С.257.